

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

С.А.ҲАЙДАРОВ

**“ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МИНИАТЮРА САНЪАТИ: ТАРИХИ
ВА ТАРАҚҚИЁТИ”**

“Lesson Press”

Тошкент – 2021

УЎК: 75.056(575.1)

КБК: 85.1

С.Хайдаров “Темурийлар даври миниатюра санъати: тарихи ва тараққиёти” монография. Т.: “Lesson Press” МЧЖ нашриёти, 2021. – Б. 119.

Мазкур монографияда тарихий миниатюраларни ўрганиш, “Темурийлар даври миниатюра санъати: тарихи ва тараққиёти”, Ўзбекистон тарихи дарсларида фойдаланишнинг педагогик талаблари, дидактик имкониятлари, миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш методикасини ишлаб чиқилган.

Шунингдек, монография халқимизнинг миниатюра тарихига бефарқ бўлмаган, уни ўқишни, ўрганишни истаган барча тадқиқотчилар, талабалар ва ҳамда китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:

А.П.Сулаймонов – педагогика фанлар номзоди, доцент

Такризчилар:

- 1. Т.А.Хотамов.** ЎзХИА доцент, тарих фанлар номзоди
- 3. И.Аслонов.** ТошДЎАУ, доцент, психология фанлар номзоди

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий кенгашининг 2021 йил 29 ноябрдаги 8 - сонли йиғилиш қарорига асосан нашрга тавсия этилган.

ISBN: 978-9943-7712-0-8

© “Lesson Press” нашриёти, 2021 й.

КИРИШ

Дунёда таълимни замонавий талаблар асосида ташкил этиш, унинг мазмунини миллий анъаналар, кадриятлар асосида такомиллаштириш орқали самарадорликка эришиш, янги технологик ёндашувларни қўллаш, тарихий кадриятлар, анъаналарнинг дидактик имкониятларидан оқилона фойдаланиш таълим ислохотларининг асосий йўналишларини ташкил этади.

Бу соҳада тарихий манбалардан фойдаланиш ҳам алоҳида долзарблик касб этади. Таълим-тарбия соҳасидаги ишлар қўламининг ортиши билан бирга унинг сифати ва самарадорлигини ошириш масаласи замонавий таълимнинг устувор вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Давлат таълим стандарти ва ўқув дастуридаги ўқувчиларнинг компетенцияларига қўйиладиган талабларда ўқувчилар маданий ҳаёт, меъморчилик, санъат, ҳунармандчилик тўғрисида билимга эга бўлиши уларда «тарихий жараён ва ҳодисалар ҳақида маълумот беришда қўшимча адабиёт ва манбалардан фойдалана олиш» лозимлиги белгилаб қўйилган.

Шарқда миниатюра санъати жамият тараққиётига мос равишда даврнинг ижтимоий тасвирий талқини сифатида ривожланган. Шу боис ҳар бир тарихий даврнинг талқинига оид манбалардан фойдаланиш ўқувчиларнинг шу даврга оид тарихий билимларини бойитиш имконини беради. Шунинг учун ҳам тарихий тасвирлар, деворий суратлар, миниатюра асарлари, шунингдек, замонавий рассомларнинг тарихий мавзудаги асарларини ўрганиш орқали ўқувчиларнинг тарихий билимларини ошириш жараёнида муҳим омил сифатида тадқиқ этишни тақозо этади. Бу борада тарихий воқеликнинг реал ифодаси сифатида эътироф этилган «Бобурнома» ҳамда «Зафарнома» асарларига ишланган миниатюралар тарих таълими учун ноёб манба сифатида аҳамиятлидир.

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ТАЪЛИМИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА МИНИАТЮРА САНЪАТИ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Ўзбекистон тарихи фанини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш муаммосининг педагогик назария ва таълим амалиётидаги ҳолатининг таҳлили.

Узоқ давом этган тарихий жараёнда ўзбек миллатининг ўзига хос хусусиятлари шаклланган. Ўзбекистон тарихи негизига буюк ўтмишимиз билан боғлиқ бўлган миллий дунёқарашни асос қилиб олиш, бунинг учун эса бир қатор омиларга таянишимиз лозим.

Биринчидан, тарихий ва маданий анъаналарга, буюк миллий кадриятларга асосланган ҳамда улуг аجدодларимиз томонидан юксак кадрланган урф-одатлар, уларнинг жаҳоншумул, умуминсоний маданий жараёнига қўшган ҳиссаси.

Иккинчидан, тарихимиз, миллий меросимиз тўғрисидаги аجدодларимиздан қолган нодир китоблар, улар томонидан қурилган меъморий биноларни биздан кейинги авлодларимизга асраб-авайлаб қолдиришимиз даркор. Улар ҳақидаги тарихий маълумотлар кўплаб ёзма манбалар билан бир қаторда миниатюра санъати асарларида ҳам ўз аксини топган.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, баъзи мамлакатларнинг жадал тараққий этишларининг асосий сабабларидан бири – ўз вақтида миллат тарбиясини тўғри ташкил этиб, амалга оширганлиги ҳисобланади. Шубҳасиз, Ўзбекистонда ҳам шунга ўхшаш пухта ўйланган таълим тизими мавжуд. Бироқ, уни амалга оширишнинг асосий мазмуни таълимнинг барча соҳалари, биринчи навбатда, тарих таълимини тўғри йўлга қўйишни, жумладан, тарихий меросимиздан тўғри фойдаланишни, тарихий билимлар орқали ўқувчиларнинг ижтимоий-сиёсий билимларига доир тасаввур ва тушунчалари тизimini кенгайтиришни талаб этади. Шу маънода тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш таълим тизimini мазмун жиҳатидан бойитади. Муҳими, тарих ўқитувчиси тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини танлашда унинг

таълим-тарбиявий жиҳатдан қиймати, тарихий ҳодисаларнинг нақадар ҳаққоний, реал ва илмий ёритилганлигига эътибор қаратиши лозим.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида республикамизнинг бир гуруҳ тарихчи олимлари А. Асқаров[36], А. Мухамаджонов[95], Р. Муқминова[99], Ҳ. Бобобеков[43] ва бошқалар томонидан умумий ўрта таълим тизимида тарих фанини ўқитиш ва ўрганишни такомиллаштириш мақсадида бир қатор дарсликлар чоп этилди.

Тарих фанини ўқитиш методлари тизimini ташкил этган кўргазмали ва оғзаки матнлар воситасида таълим бериш ҳамда амалий методлар бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғланган. Улар ўртасидаги боғланиш ўқитиш усуллари ва уларга мувофиқ фикрлаш фаолият турларининг ўзаро алоқаси ва бир-бирига кўрсатган таъсирига асосланади. Бу борада тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари тарих фанини ўқитиш самарадорлигини оширишнинг қўшимча ва ишончли дидактик имконияти сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Рангтасвир бошқа санъат турларига нисбатан ҳаёт ҳодисаларини ранг, нур, соя ва чизиқлар орқали кўрсатиб беради. Рангтасвирда одамзодни ёки уни ўраб турган атроф-муҳитни бадиий образ сифатида кўрсатиш мумкин. Рангтасвирда энг кўркем гўзал асарлар яратилади. Тарихий тараққиёт давомида санъатнинг ҳар хил турлари пайдо бўлади: архитектура, ҳайкалтарошлик, рангтасвир, декоратив-амалий санъат, графика ва бошқалардир. Миниатюра санъати икки жиҳатига кўра, яъни юқоридаги санъат турлари синтетик тадбиғининг яққол мисоли сифатида ва реал тарихий воқелик тасвирига бағишланганлиги билан тарих дарсларида фойдаланиш учун муҳим манба ҳисобланади. Қолаверса, миниатюра санъати асарлари визуал восита сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Тарихни ўқитишнинг кўргазмалилик воситаларининг дидактик аҳамияти Н.В. Андреевская, В.Н. Бернадскийлар томонидан қуйидагича тавсифланади: «Кўргазмали образларсиз ўқувчиларда ўтмиш тўғрисида мазмунли тасаввур яратиб бўлмайди. Ўқитувчининг сўзи, ҳужжатлардан олинган парча ёки тарихий роман, ёзувчи бадиий тасвирлари қанчалик ёрқин ва равшан

бўлмасин, ўқувчилар онгида ўтмиш замонлардаги ҳаёт тўғрисида тўғри ва аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун сўзнинг биргина ўзи кифоя қилмайди»[34, 182-183]. Шу маънода тарих ўқитувчисининг муайян мавзунинг баёнида мазмунига мос миниатюра санъати асарлари намуналаридан фойдаланиш дарс самарадорлигини оширишнинг ишончли омилидир. Зеро, К.Л. Тарасовнинг фикрича, «Тасаввурнинг тўла бўлиши учун ўқувчига манзарани фақат оғзаки гапирибгина қолмай, балки унга ҳақиқий манзарани тақдим қилиш керак».[125, 6]. Демак, тарих дарсларида юқори даражада кўргазмали методдан фойдаланиш самарали бўлади.

И.В. Гиттас ўзининг «Тарихдан бошланғич таълим методикаси» асарида «Фақат кўз билан кўриб тушунишгина тарихий образнинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда ҳақиқатни аниқ ва тўғри бўлишини таъминлайди», – деб таъкидлаб ўтган[51, 62].

Кўргазмалилик оғзаки методга, оғзаки метод кўргазмали методга асосланганидек, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини шакллантиришга йўналтирилган амалий фаолияти ҳам ўқитувчининг оғзаки ва кўргазмали тасвирларига суянади.

Ўқувчиларнинг ўқув-амалий фаолияти оғзаки-кўргазмали ўқитиш усули билан боғлиқ ҳар хил жиҳоз ва механизмлар воситасида қиладиган ишлари, ҳар хил топшириқларни бажаришлари, ижодий тадқиқот ишлари ва ҳ.к.лардан иборатдир. Бу эса тарих дарсларида амалий метод асосида амалга оширилади. Ўзида аниқ тарихий воқеликларни акс эттирувчи миниатюра санъати асарлари, жумладан, қадимий миниатюра санъати намуналари кўргазмали восита кўринишидатарих ўқитиш сифати ва самарадорлигини оширишда бир қатор дидактик имкониятларга эга.

Тарихий воқеа ваҳодисаларга ҳаққоний баҳо бериш кўникмалари ўқувчининг қалбида ватан тарихига муҳаббат ҳисси пайдо бўлишини таъминлаш механизмлари тадқиқ этилди ҳамда асосий ҳолатлари илмий асосланди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов таълим соҳасидаги ислохотларни амалга оширишнинг аҳамияти хусусида тўхталиб, «Энг аввало бизнинг таълим тизимига бўлган муносабатимизни ҳам тубдан ўзгартириш керак. Таълим ислоҳоти бизни демократик

ўзгаришлар, янги жамият барпо йўлидан дадил етакловчи, барчамизни ҳаракатлантирувчи ички куч бўлмоғи зарур. Ҳар биримизга аён бўлсинки, таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, одамлар онгини, демакки, уларнинг турмуш тарзини тубдан ўзгартириш мумкин эмас», [65, 84] – деб таъкидлаган эди.

Шу маънода тарихий манбалар, қадриятларга муносабат ўқувчиларнинг тарихий онгини ҳаққоний тарзда шакллантириши лозим бўлади. Шарқ миниатюраларида тасвирланган тарихий воқеликни ҳикоя қилиш ўқувчиларнинг тарихга оид билимларини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Педагогик таълимга оид адабиётларни таҳлил этиш асносида ўқитиш жараёнида амалий методдан фойдаланиш ўқувчиларга берилаётган маълумотларни тез, мукамал ва осон ўзлаштиришларига сабаб бўлиши ҳақидаги назарияни тасдиқлайди. «Ўқувчига берилаётган билимлар кўриш ва эшитиш орқали етказиб берилса-да, – деб ёзади А. Минавваров – аммо айнан амалий метод орқали маълумотларни тўлиқ эгаллаш ва мукамал эслаб қолиш имконини беради» [91, 61].

Демак, юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш мумкинки, тарих дарсларининг самарадорлигига ўқитувчининг кўргазмали, оғзаки ва амалий методлардан юқори даражада ва маҳорат билан фойдаланиш имкониятларига таянилгандагина эришилади.

Тарихий миниатюралардан мактабда тарих фанини ўқитишда фойдаланишда таълим-тарбиявий вазифалар ва мазмунини билиш, тарих ўқитишнинг илмий асосларини эгаллаб олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Тарих фанини ўқитиш, шунингдек, ўқувчиларнинг тарихга оид материалларни ўзлаштириши дарсдан ташқари машғулотларда давом этади. Шу маънода тарихий миниатюраларда тасвирланган тарихий воқеликларни мустақил тарзда ўрганиш, ўзлаштириш тарих фанини ўқитишнинг яна бир дидактик имконияти сифатида эътиборлидир. Тарих дарслари тизимида, хусусан, тарих дарсларининг у ёки бу турини танлашга тарих дастури материалининг ғоявий мазмуни, унинг таълимий ва тарбиявий вазифалари ва синф ўқувчиларининг умумий тайёргарлиги асос қилиб олинади. Бинобарин, тарих дарсларининг ҳар хил турларидан

фойдаланиш зарурияти тарих дастури мазмунининг бой ва хилма-хиллигидан ҳамда таълимий қонуниятлардан келиб чиқади. Тарих ўқитиш методикасида тараққиётнинг ҳозирги босқичи назарий томондан асослаб берилган, илғор ўқитувчилар тажрибасида синаб кўрилган тарих дарслари тизимининг хилма-хил турларидан фойдаланиш мактаб тарих курсининг таълим-тарбия вазифаларини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради. Тарих дарсларини турларга бўлиш муаммоси тарих ўқитиш методикаси тараққиётининг турли босқичларида методистлар томонидан турлича талқин этиб келинди.

Педагогика тарихида дарсларни турларга бўлиш масаласида икки асосий йўналиш мавжуд эди.

Биринчи йўналиш тарафдорлари ўқитиш жараёнининг қонуниятларига асосланиб, дарсларни турларга ажратадилар.

Иккинчи йўналиш вакилларида бири педагог И.Н. Казанцев дарс турларини классификациясига асосан дарсни ўтказиш усуллари асос қилиб олади. [73, 126] Аммо шундай шароитда ҳам илғор ўқитувчилар тарих ўқитиш соҳасида қўлга киритилган тараққийпарвар метод ва усуллардан, хилма-хил дарс турларидан муваффақиятли равишда фойдаланиб келган.

Мактабда тарих таълимининг янги мазмуни ва ўқувчиларнинг билиш фаолиятини янада фаоллаштириш вазифалари тарих ўқитишнинг шакл ва методларини такомиллаштириш учун катта имкониятлар очиб беради. Тарих фанини ўқитиш мазмунан бойиди, ўқишнинг мавжуд шакл ва методлари такомиллашди, янгилари юзага келди.

Дарс турларини тавсифлашда таълим жараёнининг қонуниятлари, уларнинг асосий босқичлари (ўқувчиларни тарихий воқеаларни идрок этишга тайёрлаш, материал билан таништириш, уни таҳлил қилиш, умумлаштириш, мустаҳкамлаш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, олган билимларидан амалий фаолиятда фойдаланишга ўргатиш) асос қилиб олинади. Тарихни ўрганишнинг ҳар бир босқичида материалнинг мазмунига қараб мувофиқ шакл танланади.

Тарих дарсларини классификация қилиш, унинг хилма-хил турларидан фойдаланиш ўқитувчининг шахсий хоҳишига эмас, балки мактаб тарих курсининг мақсади, таълим-тарбиявий вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш заруриятидан келиб чиқади ҳамда тарих таълимининг асосий қонуниятлари билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ўқитувчи дарс турларини танлашда ўрганиладиган мавзунинг ғоявий мазмуни, характери, янги таълим жараёнининг асосий қонуниятлари ҳамда ўқувчиларнинг онгли ва пухта ўзлаштиришини асос қилиб олиши лозим. Дарс турини бу йўсинда танлаш эса мактабда тарих ўқитишнинг таълим-тарбиявий вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш ҳамда ўқитиш методлари ва усуллари ҳақидаги масалаларни ижодий ҳал қилишга ёрдам беради.

Тарих ўқитишда таълимий жараённинг асосий ташкилий шакли дарс эканлигини эътиборга оладиган бўлсак, ўқувчилар дарс материалининг асосий мазмунини синфда ўзлаштирадilar. Албатта, ўқувчиларнинг тарих дастури юзасидан ўрганиши зарур бўлган билим ва малакаларининг ҳаммасини ҳам синф-дарс машғулотлари доирасига сиғдириб бўлмайди. Бунинг устига тарихий билимлар, илмий ва сиёсий янгиликлар ҳажми ҳам кенгайиб, муттасил ошиб бораётган шароитда ўқувчилар ўз билимларини тинмай ошириб боришлари учун синфдан ташқари ишларни яхши йўлга қўйиш даркор. Таълимнинг бу шакли тарихий мавзудаги қўшимча материаллар, шу жумладан, тарихий миниатюра асарларидан фойдаланиш учун қулай шароит яратади. Айни пайтда таъкидлаш жоизки, тарихий миниатюра асарлари Ўзбекистон тарихи дарсларида фойдаланиш учун тайёр манба эмас. Бу жараёнда, табиийки, муайян таълимий қонуниятлар, дидактик талабларга амал қилиш лозим.

Ўқитувчи тарих дарсларида тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда:

- мактаб дастурида кўзда тутилган тарихий воқеаларнинг жонли тасвирига;
- тарихий шахслар, давлат ва жамоат арбоблари ва халқнинг турмуш шароитини кўрсатишга;

- муҳим тарихий воқеалар бўлиб ўтган жойларни ва у ерларнинг аниқ шароитини тасвирлашга қаратилган асарларни танлаши зарур бўлади.

Сиёсатшунос Н. Жўраев ўзининг «Тарихий хотирани тиклаш ва уни яратиш концепцияси»да таъкидлагандек, «... тарихни англаш орқали ҳаётни англаш, инсоннинг инсонийлигини англаш қобилияти шаклланади» [58, 43].

Бу жараёнда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарига ишланган миниатюралардан фойдаланиш яхши самара беради. Бобур ўзининг мазкур асарида Мовароуннаҳрнинг турли вилоятлари, шаҳарлари, туманлари ва қишлоқларини тасвирлаб, уларнинг географик ҳудуди, табиати, об-ҳавоси, ўсимликлари, ҳайвонлари тўғрисида фикр юритади. Шунга мувофиқ тарзда миниатюра санъати асарларида улар тасвирий образларда тақдим этилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»да давр, турмуш тарзининг барча кўринишлари ҳаққоний тарзда тасвирланган [45, 17].

Масалан, ўқитувчи Бобур Мирзо ҳаётини тушунтирар экан, Бобурнинг «Бобурнома» асаридан фойдаланса ва мавзуга оид расмларни танлаб, кўрсатиб тушунтирса, ўқувчининг шу даврни ҳис қилиши осонлашади. Чунки, айрим ҳолларда ўқитувчининг маърузаси таъсирли, образли бўлса-да, айрим тарихий ҳодисалар, фактлар ўқувчи тасаввурида маълум даражада мавҳумлигича қолади. Айнан шунинг учун ҳам тарихий миниатюра санъати асарларининг таълимий аҳамияти катта. Масалан, 7-синфдаги 32-мавзу – «Амир Темур – марказлашган давлат асосчиси», 33-мавзу – «Амир Темур салтанатида давлат бошқаруви ва ҳарбий тизим», 34-мавзу – «Амир Темурнинг ташқи сиёсати», 35-мавзу – «Амир Темурнинг жаҳон тарихида тутган ўрни», 36-мавзу – «Темурийлар давридаги сиёсий жараёнлар», 39-мавзу – «Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва бунёдкорлик» каби мавзуларни ўтаётганда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига ишланган тарихий миниатюра асарларидан фойдаланилса, ўқувчиларнинг шу даврдаги ҳарбий жанговар кўшиннинг душман устига юриши,

уларнинг жанг усуллари, Амир Темурнинг ҳарбий саркардалик маҳоратини яхши ҳис қилишларига ёрдам беради.

Муайян дидактик талаблар асосида танлаб олинган тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари, жараённинг дидактик имкониятлари қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- тарихий билимларнинг асосий манбаларидан бири бўлиб хизмат қилади;

- ўқув материалларининг таълим-тарбия вазифаларини муваффақиятли амалга оширишда ёрдам беради;

- ўқитувчи ўқув материални аниқ, образли ва эмоционал баён қилишига ёрдам беради;

- ўқувчиларнинг ўқув материални ўрганишга қизиқишини оширади ва уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради;

- ўқитувчи баёнини ва дарсда қўллаган бошқа ўқув усуллари ўқувчилар томонидан тушуниб олишини енгиллаштиради;

- ўқувчиларнинг фикрлаш фаолияти ва ижодий қобилиятини ўстиради;

- ўқувчиларнинг тарихий билимларини аниқ, чуқурак ва мустаҳкамроқ бўлишини таъминлайди.

Тарихий миниатюра асарлари ўзининг мазмуни, тарихий образларининг характери, уларнинг тайёрланиш техникаси ва фойдаланиш усулларига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

- тарихий ёдгорликлар, эсдалик жойлар, хўжаликка оид ва бошқа қурилишлар, меҳнат қуролларининг расмлари;

- ўқишда фойдаланиш учун ишланган тарихий картиналар ва альбомлар, бошқа турдаги санъат асарлари;

- шартли кўрсатмалар қуроллар, тарихий карталар.

Тажрибалар, таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ўзбекистон тарихи таълимида тарихий миниатюра санъати асарлари мактаб тажрибасида кам фойдаланилади. Аслида тарих дарсларида қўлланилиши мумкин бўлган манбалар, адабиётлар ва тасвирлар жуда кўп.

Жумладан:

- реал тарихий воқеликларга оид ҳужжатлар асосида, тарихий жараёнлар даврида яратилган тарихий миниатюра асарлари,

шунингдек, «Зафарнома» ва «Бобурнома»га ишланган миниатюралар;

- илмий жиҳатдан асослаб, реконструкция қилинган архитектура ва бошқа ёдгорликларнинг расмлари, рассомлар томонидан яратилган тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари, масалан, академик Г. Пугаченкованинг қадимий тарихий меъморий обидалар ҳақидаги фундаментал илмий асарлари, шунингдек, А. Алиқулов, З. Фахриддинов, М. Набиев асарлари. Улардан фойдаланиш дидактик имконият сифатида тарих дарслари самарадорлигини оширишнинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади.

«Тарих ўқитишда, – деб ёзади Н.В. Андреевская, – тарих фанида кўргазмали қуроллардан фойдаланиб ўтиладиган дарснинг хусусияти ва аҳамияти шундаки, бу ҳолда ўқитувчи ўтмишни идрок этиши орқали тегишли хулосаларга келиш имкониятига эга бўлади. Ўқитувчи ўқувчиларни ўтмиш билан таништириш учун оғзаки ифода қилинган образларни асос қилиб олиб, ўқувчиларни расмларда тасвирланган образлардан фойдаланиб, «бошдан кечириш» ва «ҳис этиш»дан тортиб то ўтмишни тушунишгача олиб боради» [33, 192-193]. Тарих фанида ўқитишнинг кўрсатмали усулини қўллаш, ўқув материални баён қилиш вақтида кўргазмали қуроллардан фойдаланиш ўқитувчи баёнининг кўргазмали бўлиши, ўқувчиларнинг тайёр образларга суяниши, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириши ҳамда уларнинг ўрганилаётган тарихий фактлар, воқеа ва ҳодисаларнинг айнан ўзини ёки тасвирларини кўриш ёрдамида ўрганиши учун хизмат қилиб, катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Тарихий ҳужжатлар ва тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш ўқитувчи маърузасини образли қилиб кўрсатса, кўргазмали қуролларни қўллаш натижасида ўқувчиларда ўтмиш тўғрисида ёрқин ва аниқ тасаввур ҳосил бўлади, ўқувчиларнинг эшитиш фаолиятига кўриш ва бошқа сезги органларининг фаолияти ҳам қўшилади. Шу билан ўқувчиларнинг тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввурлари реаллашади, конкрет образлар воситасида аниқлаш эвазига уларнинг билимлари

янада чуқурлашади ва мустаҳкамланади, яъни бу омил тарих ўқув фанини ўқитиш самарадорлигини оширишнинг муҳим дидактик воситаси сифатида намоён бўлади.

Тарих фанида тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти ҳақида бир неча бор таъкидлаб ўтилди. Аввало, миниатюра санъати асарлари билим олишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади, ўқитувчининг маърузаси тўлиқ бўлганда ҳам ўқувчиларнинг воқеалар тўғрисидаги тасаввурлари тўлиқ бўлмаслиги мумкин. Масалан, «Зафарнома» асарида XV асрдаги миниатюраларда Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти тўла-тўқис очиб берилган. Унда тасвирланган Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, ўтказилаётган маросимлар ва бошқа ҳодисалар ифодаланган тасвирларни ўқувчи кўрмай туриб аниқ тасаввур эта олмайди. Шунингдек, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланмай туриб ўрганилаётган даврнинг тарихий манзарасини ҳам аниқ ва чуқур тасаввур қилиб бўлмайди.

Тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг тарихий тасаввурларига аниқлик киритиш ва бу тасаввурларини аниқлаштиришга ёрдам беради. Тарихий миниатюра санъати асарлари тарихий факт ва ҳодисаларни фақат ташқи кўринишинигина эмас, балки уларнинг ички моҳиятини ҳам очиб беради. Ўқувчиларнинг билим олишда кўз билан кўриб, идрок этиш эҳтиёжининг юқорилиги тарих дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг муҳим таълимий самарасининг педагогик кафолати эканлигидан далолат беради. Шунинг учун дарс ўтишда матн ва барча иллюстрациялардан кўргазмали восита сифатида фойдаланиш методлари билан билим олишни ташкил этиш асосий усул саналади. Масалан, баён этилаётган мавзу матни ўқувчи кўз ўнгида намоён бўлиши учун ўша давр муҳитидан келиб чиққан ҳолда ишланган миниатюра санъати намуналари асосида бойитилади. Бу эса ўқувчида ҳам билим олиш, ҳам қизиқиш туйғуларини кучайтиради.

Тарихий миниатюра санъати асарлари ўқувчиларда тарихий тушунчаларни шакллантиришга, уларнинг назарий хулосалар ва умумлашган яқунларни ижтимоий ривожланишнинг объектив

қонуниятлари ўзаро алоқаларини яхшироқ тушуниб олишларига ёрдам беради. Шунингдек, ўқувчиларни эстетик жиҳатдан тарбиялашнинг муҳим воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Тарихий миниатюра санъати асарлари, жумладан, миниатюра намуналари орқали кўриш органлари иштирокида мушоҳада этиш ва улар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш билан чегараланмайди. Мураккаб тарихий ҳодисаларнинг объектив қонуниятларини ўзартирмай миниатюра асарини иллюстратив намуна сифатида беришда аниқ ва асосланган манбаларга мос муҳит акс эттирилган миниатюра санъати асарларини мавзуга монанд тарзда матнга киритиш лозим. Чунки ўқувчи миниатюрада акс этган лавҳани кўриб ўша давр муҳитидан келиб чиқиб, матнни ўрганиш учун берилаётган билимларни осон ўзлаштириб олишлари таъминланади. Айниқса, ўқувчига матнда берилаётган маълумотга илова тарзидаги тасвир – кўргазмали восита тарихий воқеликларни тез ва мукамал ўрганиш имконини беради. Бу омил ҳам Ўзбекистон тарихи дарслари самарадорлигини оширишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг дидактик имкониятларини кўрсатади. Табиийки, бу жараёнга муайян дидактик талабларга амал қилинган ҳолда киришилади.

И.В. Гиттас тарихий расмлардан фойдаланиш босқичларини қуйидагилар этиб белгилаган:

1. Дастлабки тайёргарлик даври, яъни ўқувчиларни тушуниб олишга тайёрлаш босқичи.

2. Расм кузатиш, яъни асар сюжетини тўла тушуниб олиш босқичи. Бу босқичда ўқувчилар суратни тинч ва сокинликда кузатишлари талаб этилади.

3. Асарни «ўқиш» босқичи. Бу босқичда ўқувчилар ўқитувчининг раҳбарлигида суратнинг ҳамма тафсилотларига тўлиқ аҳамият берган ҳолда ўрганиб чиқади.

4. Асарни изоҳлаш босқичи. Бу босқичда ўқувчилар ўқитувчининг савол ва топшириқлари асосида суратда қандай мазмун ифодаланганлиги ҳақидаги ўз тасаввурлари, мулоҳазаларини баён этади. «Ўқитувчининг ўқувчиларга берадиган савол ва топшириқлари ўқувчиларни суратга диққат билан қарашга, унинг

мазмунини тўла билиб олишга мажбур қилиши лозим. Ўқувчиларни диққат билан текшириб чиқиш асосида эмас, балки ўзларида бор маълумотларгагина асосланиб жавоб беришларига имкон берадиган савол беришдан сақланмоқ керак» [51, 70-71].

Шу ўринда таъкидлаш ўринлики, одатда, тарихий миниатюра санъати асарлари, жумладан, миниатюра асарларида воқеликни тасвирлашда кўп элементлилик принципи Шарқ мусаввирларининг эстетик ёндашувлари бўлиб, унда персонажлар (кўп фигурали композиция) ва элементларнинг кўплиги (табиат, меъморий кўринишлар, кийим, қурол-аслаҳа, ҳайвонот олами ва ҳ.к) уларни идрок этишни бироз мураккаблаштириши мумкин. Иккинчи томондан, айнан кўп элементлилик тарихий далилларнинг, тафсилотларнинг тўлиқлигини таъминлайди. Бу омил тарихий миниатюраларнинг дидактик имкониятлари кенглигини англатади. Мовароуннаҳр миниатюра мактабининг бошқа мактаблардан фарқи умумлаштириш, шаклнинг ихчамлиги, кийим ва безакларнинг аниқ ҳамда йирик ишланиши, бўшлиқнинг бир текис тузилиши, меъморий тасвир ва заминнинг соддалаштирилиши каби хусусиятларга эгалигидадир. Умумий ранглар ёрқин, тиниқ (тўқ сариқ ва қора ранглар устунлиги сезилади), расмлар яратувчанлик, тантанаворлик руҳи хос бўлган жиҳатлари билан ажралиб туради.

Ижодкор учун инсонни тадқиқ этишда ўзидан олдин ибратомуз умр кечирган машҳур тарихий шахсларнинг ҳаёти ва тажрибаси жуда қўл келади. Чунки ҳар бир тарихий шахс, айниқса, тарихий ижодкор шахс қисматида тарихнинг уч таркибий қисми – ўтмиши, ҳозир ва келажакка бир бутун уйғунликда яшайди. Ўтмишнинг ибратомуз томонлари, машҳур тарихий шахслар ҳаётини тадқиқ этиш бевосита тарихий тараққиётнинг талаб ва эҳтиёжлари билан амалга ошириладиган ғоявий-эстетик жараён бўлиб, бу ҳол мамлакатимиз ва халқимизнинг бугунги куни учун алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Туркистон тарихида қомусий олимлар, машҳур саркардалар, давлат арбоблари, босқинчиларга қарши курашган халқ қаҳрамонлари кўп бўлганлигини таъкидлаб, уларнинг фаолиятини

ўрганиш ҳамда элимизга ибрат қилиб кўрсатиш муҳим таълимий ва тарбиявий аҳамият касб этишини кўп бора эътироф этган [69, 29]. Зеро, тарих аجدодлар тўплаган тажрибани бизга етказиш орқали бугунни теранроқ англашимизга, келажак сари собит қадам ташлашимизга ёрдам беради. Шунинг учун бўлса керак барча халқлар адабиётида ўтмиш ва машҳур тарихий шахслар ҳақида кўплаб бадиий асарлар битилган, миниатюра санъати асарлари яратилган.

Мамлакатимиз мустақиллиги туфайли аجدодларимизнинг қадимий маданий мероси, маънавий қадриятларини тадқиқ ва тарғиб қилишга кенг имкониятлар туғилди. Шундай асарлардан бири «Зафарнома» ва «Бобурнома»дир. Улар нафақат ноёб тарихий қомусий ёдгорлик, балки тарихий ҳодисаларнинг миниатюра талқинининг ёрқин намунаси сифатида муҳим таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган манбалар ҳисобланади.

Бу тарихий манбалардан миниатюра санъати асарларини танлашда қуйидаги талабларга риоя қилинади:

1. Ўрганиладиган асарлар тарихий жараён қонуниятларини яхшироқ тушуниш ва ўзлаштириб олишда ўқувчиларга ёрдам бериши ва тарихнинг асосий босқичларини акс эттирган бўлиши зарур.

2. Бу тарихий миниатюра санъати асарлари ҳажм ҳамда мазмун жиҳатидан катта ва мураккаб бўлмаслиги, уларга таъриф берилган парчалар танлаб олиниши лозим.

3. Танланган миниатюра санъати асарлари ва улардан олинган парчалар ўқувчиларга тушунарли бўлиши керак.

Тарихий миниатюра санъати асарлари ўқувчилар таълим-тарбиясининг энг муҳим воситаси сифатида уларнинг ҳиссиёти, онгига таъсир этиши билан кенг педагогик имкониятга эга. «Тарихий расмларнинг вазифаси фикрга далил бўлиш, уни ёрқин тасаввур этишга ёрдамлашиш, унга энг кўп даражада аниқлик ва равшанлик киритишдан иборат. Тарихий воқеа-ҳодисаларни таҳлил этиш ва улардан тегишли хулосалар чиқаришда тарихий расмларнинг ғоят муҳим педагогик аҳамияти ва имконияти ҳам мана шунда», – деб таъкидлайди С. Садиев [117,165-166].

Тарих дарсларида ўқувчиларнинг яхши билим олишида миниатюра санъати асарлари намуналаридан фойдаланиш қуйидаги вазифаларни ижобий ҳал этиш муҳим омил ҳисобланади:

- тарих фанида тарихий миниатюра санъати асарларидан кенг фойдаланиш;

- ўқувчиларнинг тарихий миниатюра санъати асари юзасида мустақил фикр юритиши, тасвирнинг мазмуни, композицион моҳиятини ҳис эттиши;

- ўқувчилар расмдаги воқеанинг ўзига хос хусусиятларини англаши;

- ўқувчиларнинг тарихий миниатюра санъати асарларини идрок этиш орқали дунёқарашини юксалтириш.

Тарихий миниатюра санъати асарлари орқали ўқувчиларни тарих фанини севишга ўргатишда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- ўқувчиларда тарихий миниатюра санъати асарларига нисбатан қизиқишни уйғотиш;

- муайян хулосаларни чиқара олиш кўникмаларини ҳосил қилиш;

- тарихий миниатюра санъати асарларидаги қаҳрамонларнинг ҳаёти, фаолияти, турмуш тарзи, ўй-хаёллари, руҳий кечинмаларни тушуна олиш;

- ижобий қаҳрамонлардан намуналар олиш, уларнинг ички кечинмаларини ўқувчиларга моҳирона, таъсирчан ҳолда етказиб бериш, уларнинг ҳаёти ва фаолияти жараёнини ўрганиб чиқиш, қийинчилик ҳамда муаммолар ечимини топишга интилиш кўникмасини ҳосил қилиш;

- ўқувчиларни миниатюра санъати асарларига, айниқса, тарихий миниатюраларга қизиқишини ошириш, ўқувчилар тафаккурида ўзликни англаш, тарихий хотирага садоқатни шакллантириш;

- миллий қадриятларимизни унутмаслик, тарихий меросимизни асраб-авайлаш, ватанга садоқат туйғусини камол топтириш;

- миллатимизга хос бўлган иймон-эътиқод, инсоф, диёнат, ҳалоллик, меҳр-муҳаббат, шарм-ҳаё каби фазилатларни юксалтириш;

-ўқувчи-ёшлар қалби ва онгига миниатюраларда тасвирланган тарихимизнинг очилмаган қирраларини сингдириш.

Мазкур вазифаларни ижобий ҳал этиш муваффақияти қуйидаги омилларнинг инобатга олиш асосида таъминланиши мумкин:

-тарих ўқитувчиларининг тарихий миниатюра санъати асари тўғрисида етарли маълумотларга эгалиги;

-манбаларимизда етарли миқдордаги тарихий миниатюра санъати асарлар захирасининг мавжудлиги;

-ўқувчи-ёшларда бадиий асарларни ўрганиш, қаҳрамонлар ҳаёти ва фаолиятини билишга қизиқиш ва эҳтиёжнинг мавжудлиги;

-ўқувчиларда тарихий («Зафарнома» ва «Бобурнома») асарларга нисбатан қизиқиш ортириш ва ғояларни тарғиб этишга йўналтирилган фаолиятни йўлга қўйиш;

-оилада китобхонлик фаолиятини ташкил этишга имкониятлар яратиш.

Юқорида келтирилган омиллар тарих фанини ўқитиш самарадорлигини оширишнинг дидактик имкониятларини кенгайтиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Тарихий миниатюра санъати асарлари орқали ўқувчиларни тарихимизни яхши англашга, аجدодларимиз кимлигини билишга ўргатиш, уларда ватанимизга бўлган садоқатни шакллантириш, тарих фанига нисбатан қизиқишни уйғотиш, шунингдек, ғояларни ўзлаштириш, ўзлари севган тарихий шахслардан ўрнатилган қадриятлар, ватанпарварлик, ботирлик, меҳнатсеварлик, фидойилик, мустақкам иродалилиқ сифатларини шакллантиришнинг ижтимоий-педагогик методини ишлаб чиқиш муҳим педагогик аҳамият касб этади. Ватанимиз тарихини ўрганишда тарихдаги ҳамма манбалардан—меъморчиликдан тортиб, ёзма манбаларгача фойдаланилади. Шулар ичида миниатюра санъати асарлари ўзгачадир. Сабаби, меъморчилик намуналарини, улар қолдирган меҳнат қуроли ва жанг қуроли ўқувчиларда тасаввур уйғотади, бундан ташқари, қадимий ғорлар ва идишларга чекилган расмлар уларнинг ҳаёт ва турмуш тарзини миниатюралар орқали тасвирий образларда кўрсатиб беради. Кейинчалик китобларнинг пайдо бўлиши улардаги воқеаларга ишланган расмлар шу давр

манзарасини аниқ ва равшан очиб беради. Бундан кўриниб турибдики, улар ҳақиқий тарихдан гувоҳ берувчи манбадир. Биз уларни таълим тизими, ўқувчилар ҳаётига олиб кира олсак, улар ҳақида тарих манзарасини яққолроқ кўра олиш имкониятига эга бўлардик. Бу, ўз навбатида, тарих фанини ўқитиш самарадорлигини оширишнинг муҳим дидактик имкониятидир.

Идрок ва тасаввурлар тарихий ҳодисаларнинг аввало ташқи томонини, шу ҳодисаларнинг сезги органларимизга бевосита таъсир этадиган белгилари ва хоссаларини акс эттиради. 7-8синф ўқувчиларининг тушунчалари тизимида ифодаланадиган тарихий ҳодисалар моҳияти ўқитувчи раҳбарлигида фикр юритиш йўли асосида билиб олинади. Тушунчанинг таърифи ёки тарихий қонуниятнинг қисқача баёнини эслаб қолиш мумкин, лекин улар абстракт – мантикий тафаккур натижасидагина онгли суратда ўзлаштирилади. Кўпгина психологлар ўқувчилар билимларни ўзлаштириш жараёнида анализ ва синтез асосий фикр юритиш операциялари деб ҳисоблайдилар. Шу маънода миниатюра санъати асарларини мазмунига кўра таҳлил қилиш, мулоҳаза юритиш учун бой манба саналади.

Анализ бутун бир нарсани фикран қисмларга бўлиш ёки унинг айрим хоссалари ёхуд томонларини фикран ажратиб чиқишдир. Синтез эса буюмлар ёки ҳодисаларнинг фикран қўшиш ёхуд уларнинг белгилари, хоссалари, томонларини фикран бир-бирига қўшишдир. Ушбу таърифда анализнинг икки турини, шунга мувофиқ равишда синтезнинг ҳам икки турини таъкидлаб ўтишимиз айниқса муҳимдир. Анализнинг биринчи тури бутун бир нарсани қисмларга бўлиш бўлса, иккинчиси бутун нарсанинг муҳим хоссалари ва белгиларини ажратиб чиқишдир. Анализнинг ана шу икки турини ўрта аср миниатюрасини анализ қилишга доир энг оддий бир мисолда изоҳлаб берайлик.

Анализнинг биринчи турида биз айрим қисмларни – манзара, кийим, қурол-яроғлар ва шу кабиларни фикран ажратиб чиқамиз. Иккинчи турда манзара қайси воқеа ва даврни кўрсатаётганлиги ва шу сингариларни аниқлаймиз. Юқорида келтирилган атрибутлар миниатюра санъати асарларида яққол тасвир сифатида ифодаланган.

Тарих ўқитиш давомида ўқувчилар ўзаро боғланган ҳодисалар комплекси билан ёки бир қанча белги ва хоссаларга эга бўлган ҳодиса билан кўпинча бир йўла танишиб борадилар. Комплексни аввал қисмларга бўлиб чиқиб, ҳар бир қисмни алоҳида ҳамда бошқа қисмлар ва ҳодисалар билан боғланган ҳолда кўриб чиқиш ва ўрганиш йўли билангина билиб олиш мумкин. 7-8синф ўқувчилари миниатюра санъати асарларидаги тасвирлар ва воқеаларни ёки шахс ўртасидаги нисбатни тушуниб олмагунларига қадар дарсни тўлиқ ўзлаштира олмасликлари мумкин.

8-синфдаги 1-чи «XV аср охири –XVI аср бошларида Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият» ва 4-чи «Заҳириддин Муҳаммад Бобур –буюк давлат арбоби» мавзуларида Бобур тасвирланган миниатюра асари билан ишлаш жараёнида анализ ва синтезнинг қандай боришини кузатиб чиқайлик. Биз сурат – миниатюра санъати асари билан ишлашда мавзунини ўтаётганда фойдаланадиган миниатюранинг номини ўқувчиларга айтмасдан, суратни таҳлил этишдан бошласак, суратда тасвирланган Бобур Мирзо тимсолига қараб, ўқувчилар тасаввурида XVI аср кўз олдида келади. Ўқитувчининг кўрсатмаси билан ўқувчилар суратда тасвирланган Бобурнинг кийим-боши, хатти-ҳаракатларини кўради. Суратдаги Бобурнинг ўйчанлиги, умидсизлиги, тақдирга тан бериш ҳиссиётлари ўқувчиларда эмоционал таассурот уйғотади. Ўқувчилар юқорида кўрсатиб ўтилган ҳамма белгиларга қараб Бобур ва шу давр ҳақида маълум тасаввурга эга бўладилар ҳамда Бобурнинг аҳволини аниқлайдилар. Анализ шу билан якунлангач синтез жараёнига ўтилади. Ўқувчилар суратда тасвирланган шахс Бобур эканлигини билишди. Суратда табиат манзараси, тахтда ўтирган ҳолда Бобурнинг ватанидан узоқдалиги уни юрт соғинчини ҳис қилаётганлигини акс эттиради.

Абстракциялаш, яъни ҳодисаларнинг айрим муҳим белгилари, хоссалари ва боғланишларини фикран ажратиб чиқиш ҳамда аҳамиятсиз ва тасодифий нарсаларни фикран айрим ҳолда тасаввур этиш анализнинг давоми ҳисобланади. Абстракциялаш бўлмаса битта ҳам тушунча таркиб топа олмайди.

Абстракциялаш анализнинг олий шакли ҳисобланса, умумлаштириш синтезнинг олий шаклидир. Умумлаштиришда ҳодисаларнинг абстракциялашган белгилари, хоссалари ва боғланишлари фикран бирлаштирилади. Педагог Ю.А. Самариннинг ёзишича, анализ ва синтез ҳамда уларнинг олий шакли – абстракциялаш ва умумлаштириш асосида бошқа ҳар хил тафаккур операцияларини ҳам бажариш мумкин [119, 11]. Шундай қилиб, билиб олинаётган ҳодисаларнинг ташқи хоссаларини қайд этишдан бошлаб, то уларнинг ички тузилишини кўриб чиқишгача билиш жараёни содир бўлади. Ундан кейин эса ҳодисанинг айрим элементларини ўқувчилар тушуна оладиган ҳамма боғланиш ва муносабатлари билан бирга, бир бутун қилиб қайта қўшилади. Ўрганилаётган тарихий ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатларни кўрсатиб бориш йўли билан ўқувчиларда тарихий билимлар тизими шакллана боради. Бу тизим тарихга оид тасаввурлар ва шулар асосида ҳосил бўлган тушунчаларни ташкил этади. Ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ва муносабатлар қанчалик кўпроқ ҳар томонлама очиб берилиб, уларнинг маъноси қанчалик чуқурроқ тушуниб етилгани сари тарихий билимлари шунчалик юқорида даражада тизимлашиб, ҳар бир ҳодисанинг тарихий жараёнидаги ўрни ва роли шунчалик аниқроқ англаб борилади.

Ўқитишда материални тушуниб, эсда олиб қолиш мақсадини кўзлаш ўртасида зиддият бўлиши мумкинлиги ва унинг зарарлиги ўрганилаётган материални ўзлаштириш учун қандай билиш фаолияти зарурлигига боғлиқ бўлади. Педагог С.А. Смирнов тарихий материал сифатида изоҳли материал ва ҳикоя қилинадиган материал бўлиши мумкин, деб уларни бир-биридан фарқ қилиб кўрсатади [120, 254]. Ҳодисаларни тасвирлаш ўқувчиларда уларни эсда сақлаб қолишга қаратилган жуда яққол ифодаланган мақсад туғдиради. Изоҳли материал эсда олиб қолишга қаратилган жуда яққол ифодаланган мақсад туғдирмайди, лекин агар шундай мақсад ўқувчиларнинг материални тушуниб олишларидан аввал пайдо бўлган бўлса, у ҳолда материални тушунишга зарарли таъсир кўрсатиши мумкин. Дарсликка киритиладиган материал ҳар иккала мақсадни барабар даражада пайдо қилади ва бу ҳол ҳам материални

тушунишга салбий таъсир этиши мумкин. Матнда ўқувчилар диққатини ўзига тортадиган хронологик саналар ва янги номларнинг анча кўп бўлиши материални тушуниб олишни қийинлаштиради. Шулардан тарих фанини ўқитиш учун муҳим хулосалар чиқариб олиш мумкин. 7-8 синф ўқувчиларининг тарих ҳақида жиддий ўйлашлари учун мўлжалланган, ўзлаштиришни талаб этадиган материал ўқувчилар учун янги бўлган саналар, номлар, терминлар ва бошқа маълумотлардан имкон қадар холи қилиниши керак. Агар бу маълумотларни билиш зарур бўлса, ўқувчилардан шу маълумотларни чуқур ўйлаб кўришни талаб этишдан аввал уларни мазкур маълумотлар билан таништириб чиқиш лозим. Ўқувчилар материални тушуниб олганларидан кейин уни эсда сақлаб қолишга қаратилган вазифаларни тавсия этиш мумкин.

1.2. Ўзбекистон тарихи фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда тарихий мавзудаги миниатюра санъатига оид материалларнинг таҳлили

XXI асрнинг бошида мамлакатимиз ижтимоий ҳаётидаги энг муҳим воқеалардан бири халқнинг ижтимоий онгида миллий ўзликни англаш жараёни жамият ҳаётини қайта қуришнинг устувор йўналиши – Ўзбекистонда таълим тизимини жамиятнинг бугунги кундаги ижтимоий талабига мослаштириш – модернизациялаштиришда тарихий қадриятларимиз ва манбаларга янгича ёндашув учун қулай шароит яратди. Аслида бу жараён мамлакатимизда таълим мазмунини ислоҳ қилиш борасида 1998 йилдан бошланган таълимий ислохотнинг мантиқий давоми бўлиб, айниқса, тарих таълими мазмунини такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Зеро, умумтаълим мактабларида тарихни ўқитишни қайта қуриш, ўқувчи-ёшларнинг тарихий билимларини такомиллаштириш жамиятнинг интеллектуал салоҳиятининг таркибий қисми, инсон сиёсий маданиятининг муҳим манбаи ҳисобланади. Шу боис, Ўзбекистон умумтаълим мактабларида тарих курсларининг мазмунини танлаш тамойилларини ва мураккаблашган тартиби ҳамда мақсади ҳақидаги анъаналарни жамиятимизнинг таълимий эҳтиёжлари тузилмасида яна бир бор

синовдан ўтказиб олиш зарур бўлди. Тарихий ҳақиқатнинг қарор топаётганлиги мамлакатда ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, халқларнинг миллий жиҳатдан ўзини англаши ўсганлиги, жамиятда тутган ўрни ва тарихий ролини яхши тушуниш, тарих фанининг замонавий илмий ютуқлари мактабларда тарихдан билим бериш жараёнида қайтадан ва янгидан идрок қилинмоқда.

Умумтаълим мактабларида тарих ўқитиш тизимида тарихнинг бошланғич курси алоҳида рол ўйнайди. Бу дастлаб ўқувчиларни тарих фани билан таништириш, ўз юрти ўтмишини билиш билан белгиланади. 7-синф ўқувчилари моҳияти жиҳатидан кичик ёшдан ўсмирлик ёшига ўтаётган болалардир. Улар психологик жиҳатдан эмоционал таъсирга берилувчи бўладилар. Бу ёшда абстракт тарихий тушунчаларни умумлаштириш қийин кечади. Шунинг учун бу даврда ижобий маънода ўқувчиларга эмоционал таъсир этувчи манбалар, омиллардан фойдаланиш зарур. Шу маънода миниатюра санъати асарларидан тарихни ўқитиш жараёнида фойдаланиш муҳим дидактик аҳамият касб этади. Айни пайтда таъкидлаш жоизки, тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда мантиқий алоқадорлик тамойилига амал қилиш зарур. Шу билан бирга ўқувчиларни тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари билан таништиришда миниатюра санъати воситалари индуктив тамойил бўйича танишиш ва номаълум материаллар, тарихий факт ва воқеалар асосида тасвирланган бўлиши талаб этилади. 13-14 ёшдаги ўқувчиларнинг билиш қобилиятлари тарихий воқеаларни конкретлаштиришни талаб қилади. Уларни конкрет давр одамларининг ижтимоий типлари ёрқин тавсифномасини умумлаштирувчи образ мисолида қандай бўлгани, нима билан шуғуллангани, уни ўраб турган атроф-муҳити ҳақида кўрсатиши керак бўлади.

Тарих фанида расм солиш ва расмлардан фойдаланиш жараёнини тарих ўқитиш методикасининг турли аспектларини тадқиқ этган олимлар –М.В. Андреева, Н.В. Андреевская, Е.В. Агибалова, В.Н. Бернадский, А.А. Вагин, И.В. Гиттас, В.Г. Карцолова, Н.И. Касабуцкий, И.Я. Лернер, П.С. Лейбенгруб, Д.Н. Никифоров, И. Стражевва бошқалар бу жараёнда амал

қилиниши талаб этиладиган педагогик тамойилларига асосланиши лозимлигини таъкидлаб ўтганлар. Бу тамойил ўқувчиларнинг диққат-эътиборини дарсда ўтиллаётган нарсага ҳар томонлама жалб этишдан иборат. «Бирор нарсанинг бола ёдида пухта ўрнашиб қолишини истаган педагог,— деган эди К.Д. Ушинский,— боладаги сезги аъзоларининг мумкин қадар кўпроғини — кўз, қулоқ, овоз, ҳаракат сезгиларининг ишлаши ўрганиллаётган материални эслаб қолиш учун иштирок эттиришга ҳаракат қилмоғи лозим» [132, 111]. Демак, тарих фанини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш ёрдамида ҳам юқори самарадорликка эришиш мумкин.

Педагог В.С. Мурзаев эса «Сиз ўқувчилар ўқув материаллари пухта ўзлаштириб олсин десангиз, ўқувчиларнинг сезги аъзоларидан имкон қадар кўпроғини ўрганиллаётган нарсага жалб этишингиз керак. Кўриш аъзолари орқали ўқувчилар кўргазмали қуролларни яхши эслаб қолишади»,— деб ёзган эди[93, 57].

Методист, тарихчи олим Н.М. Ремеев бошланғич тарихдан танланган мазмунини ўзлаштириш тамойилларини тубдан ўзгартиришнинг муҳим вазифаси — дастур ва дарслик материалларини ўқувчиларнинг ёшига қараб, яъни ўқувчиларнинг қобилияти, уларнинг билимларини қай йўсинда қабул қилиш имконияти ва қизиқишини ҳисобга олган ҳолда танлаш зарурлигини кўрсатади.

Мамлакатимиз ҳукумати тарихнинг тарбиявий ролини англаб, Халқ таълими вазирлиги ва Ўзбекистон Фанлар академияси зиммасига Ўзбекистон халқлар тарихининг янги дастури дарслик ҳамда қўлланмаларни яратиш вазифаларини юклади. Бу дастур, дарслик ва қўлланмалар яратилди ҳам. Республикамизда амалга оширилаётган тарих таълими амалиёти, шунингдек, дарсларда ўқитувчиларимиз маърузаларидан шу нарса кўриниб турибдики, улар, асосан, дарсликлардаги маълумотлардан фойдаланиш билан чекланиб қолмоқдалар, қўшимча манбалардан эса кам фойдаланмоқдалар, яъни улар ўз имкониятлари даражасидагина ҳаракат қилишмоқдалар. Шу ўринда «Расмларда ватан тарихи» (Тузувчи Х. Содиқов, рассом А. Маҳкамов) китобини эслаб

ўтишимиз жоиз. Айни пайтда умумтаълим мактабларида тарих фанида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишни амалга ошириш муҳим педагогик муаммолардан бири ҳисобланади.

Тарихий миниатюра санъати манбаларидан умумтаълим мактабларида фойдаланишни амалга ошириш натижасида тарихий ҳодисаларнинг бир ёқлама талқинидан қутилиб, хилма-хил фикрлаш, тафаккур юритиш, шунингдек, тарих фанида шаклланган бир томонлама қарашлардан халос бўлишда ижобий таъсир қилувчи самарали воситага айланади. Зеро, доно халқимизнинг «юз марта эшитгандан бир марта кўрган афзал», деган ҳикматли мақолининг амалий ифодасини миниатюра санъати асарлари воситасида амалга ошириш мумкин. Ҳаёт синовларидан ўтиб сайқал топган бу сўзлар замирида тарих ва ҳаёт ҳақиқати ётади. Демак, миниатюра санъати манбалари ўлкамизнинг ўтмиш фожеасини ҳам, бахтли тақдир, кечмишларини ҳам тарих ҳақиқати, ашёвий далиллари сифатида ўзида намоён қилади. Шундай экан, бу манбалар тарих мулкидир, гап шу мулкни таълим-тарбиянинг мазмунига қандай олиб киришдадир. Бу ўқитувчиларнинг миниатюра санъати соҳасидаги билимлари, фанга нисбатан фидойилиги ва, қолаверса, ижодкорлигига боғлиқ.

Ўзбекистон умумтаълим мактабларида тарих фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда қуйидаги таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифалар ҳал қилинсагина эришиш мумкин:

- тарихийликни тарбиялаш – ўқувчилар ўтмиш ва бугунги кунга оид воқеаларни бир-бирига боғлиқ ҳолда тушуниш ва баҳолаш, ижодий фикрлаш, илмий объективликка интилиш, мамлакат бўйлаб ва бутун жаҳон тарихидаги миниатюра санъати асарларини, тарихий жараёнларни таҳлил қилиш қобилиятини шакллантириш, тарихий манбаларни мустақил ўрганиш асосида шахсий хулосалар чиқаришга интилиш;

- ўқувчиларда тарихдаги муаммоларни англаб етиш қобилиятларини ҳосил қилиш, умумтаълим мактабларида тарихни ўрганиш, ўқувчиларда тарихий воқеа ва шахсларга маънавий баҳо бериш компетенциясини ҳосил қилиш;

- Ўзбекистоннинг маданий бойликлари, халқимизнинг ижтимоий-диний анъаналари, тарихий ва маданий ёдгорликларни тарғиб қиладиган ва улардан фахрланадиган, қадимий ёдгорликларни муҳофаза қилишда фаол қатнашадиган ватанпарварларни тарбиялаш;

- турли мамлакат ва халқларнинг тарихини биладиган, бошқа миллатларнинг маданиятига ҳурмат билан муносабатда бўладиган, халқларнинг ўзаро маданий таъсири ва ўзаро муносабатининг прогрессив аҳамиятини тушунадиган эътиқодли байналминалчиларни миллатлараро муомала маданияти соҳибларини тарбиялаш ва бошқалар.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг дидактик самараси шунда намоён бўладики, улар дастлаб ўқувчининг тарихий тасаввур доирасини тўлдиради ва кенгайтиради. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари орқали ўтмиш ўқувчилар онгида жонли гавдаланади, улар ўтмишни бевосита визуал тасаввур қиладилар, теранроқ, образли ҳис қиладилар.

Айни пайтда таъкидлаш жоизки, ўқувчилар тарих дарсларида ўзлаштирилаётган тарихий мавзудаги миниатюра асарлари, хусусан миниатюранинг мазмун-моҳиятини, луғавий маъносини тўғри талқин этишлари лозим.

Санъатшунос ва философ Н. Ойдинов, педагог олим А. Сулаймонов томонидан миниатюра санъатининг бир неча маъносининг қуйидагича таърифланиши келтириб ўтилган:

- умумий маъноси – қадимдан қўлёзма китобларнинг бош ҳарфларини ранглаш, нақшлаш учун ишлатиладиган қизил бўёқ (киновар);

- ўрта асрларда яратилган қўлёзма китобларига ишланган кичик лавҳа ёки китобнинг бутун бетига ишланган иллюстрация шаклидаги кичик ўлчамдаги мўъжаз рангли тасвир (рангтасвир);

- кичик ўлчамдаги рангтасвир асари, ҳар хил материалга (суякка, металга, матога) нозик, нафис қилиб ишланган иш (асар) [122, 40-41].

Бироқ таҳлил этилган манбалар асосан санъатшунослик йўналишида бўлганлиги учун бир қарашда мазкур тадқиқотга

алоқаси йўқдек туюлиши мумкин. Аслида, тарих дарсларида фойдаланиладиган миниатюра асарларига қўйиладиган педагогик талаблар тизимида, биринчи галда, реал тарихий воқелик акс эттирса, қўшимча параметрлар сифатида танлаб олинаятган миниатюра асарлари юксак савиядаги бадиий-эстетик қийматга эга бўлиши талаб этилади. Юқоридаги таҳлиллар, шунингдек, қуйида келтириладиган фикрлар бу борада тарихий санъатшунослик нуқтаи назаридан ўзига хос методологик асос вазифасини ўтайди. Бу билан тарих дарсларида фойдаланиладиган миниатюра асарларининг юксак бадиий эстетик савияси билан муайян педагогик талаблар асосида таълимий юкка эгалигини ифодалаш мумкин бўлади.

Шу даврда яшаб ўтган миниатюрачилар Мир Саид Али, Беҳзод ва Хўжа Абдус Самад, Мансур, Даствантх, Абу Ҳасан, Бишан Дас, Говардхан, Манохар, Читарман, Ханхар, Анупчатар, Мир Хошим, Фаррух Бек, Қалмиқ, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Давлет Муҳаммад Самарқандий, Муҳаммад Нодир Самарқандий, Шер Али, Муҳаммад Сиёҳ Қалам томонидан кўплаб миниатюралар яратилган.

Санъатшунос Н. Ойдинов «миниатюра» атамаси қўлёзма китобининг таркибий бадиий-график қисми бўлиши, барча элементлари, хоҳ у қийин лавҳа бўлсин, хоҳ бутун бетни, айрим ҳолда икки қўшни бетни эгаллаган иллюстрация, нақшинкор тасвирларга нисбатан қўлланган ибора», – деб таъкидлайди [106, 41].

Бошқа бир ўринда Н. Ойдинов миниатюра санъати ҳақида: «миниатюрачи рассомлар ижодида инсон қиёфаси, табиатнинг, турли жониворларнинг кўринишлари юксак дид, ўта маҳорат билан ишланган», – деб ёзади [106, 49].

Муаллиф ўзининг бошқа бир асарида «Миллий миниатюра санъати мероси дейилганда, кўп ҳолларда шарқ халқларига хос, жумладан, туркий халқлардаги миниатюра санъати анъаналари тушунилиши сир эмас.

Миниатюра санъатини ҳар жиҳатдан ўрганиб, уни давр руҳи билан сингдирилган ҳолда маҳорат билан намоиш қилган рассом Чингиз Аҳмаровнинг ижодий фаолияти алоҳида ўрин тутаяди.

Кейинги авлод вакилларида Наманган вилоятида Шомахмуд Муҳаммаджонов, Ниёзали Холматов, Ғайрат Камолов, Тоир

Болтабоев, Аброр Турсунов, Шорасул Шомахмудов, Дилбар Тўлаганова, Темур Саъдуллаев, Содик Раҳмонов, Дедашев Бахтиёр, Шарофат Абдумуталипова, Жўрабоев Бехзод, Ортиқали Қозоқов ва бошқа кўплаб рассомларимиз бу анъаналарни бойитиб, ўзига хос равишда давом эттириб келишмоқда. «Ўтмиш миниатюра санъатига хос жиҳатлар, бу яратган санъат асарларининг ишланиш услублари билан янада бойиди ҳамда давр кайфияти билан йўғрилди», – деб қайд этади [106, 191-192].

Санъатшунос олим Г. Пугаченкова миниатюра санъати китобат ва полиграфия санъатининг бир тармоғи сифатида шаклланганлигини қайд этиб, бу санъат кенг миқёсда Бағдоддан то Самарқандгача, кейинроқ Деҳлигача бўлган ҳудудларда юзага келганлигини айтади [109, 6-7].

Миниатюра санъати асарларининг дарслардан ташқари кам ўрганилиши ўқувчиларни қизиқтириш учун педагогик жиҳатдан тор ёндашганлигимиз билан изоҳланади. Лекин бундай ёндашиш ўқувчиларнинг тарихий тасаввурларига салбий таъсир қилади. Шунинг учун тарих курсини уйғунлаштириш масаласида доимо илмий-педагогик фикр юритилади. Бу масала кейинги йилларда юқори синфлар учун муҳим аҳамият касб эта бошлади.

Дарсда ва дарсдан ташқари ўқишда миниатюра санъати асарлари воситасида таълим самарадорлигини оширишда яхши самара берувчи метод ва воситалар ҳамда уларнинг педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини таъминлаш жараёнининг муҳим дидактик шартларидан биридир.

«Тарихий билим холис асосга қурилган ва ижобий мазмун касб этганда миллат, биринчидан, ўзининг тарихий илдизларини теран англаши, ўтмишда рўй берган жараёнларни таҳлил этиш, улардан зарур хулосалар чиқариш, реал воқеликни келтириб чиқарган сабаблар, омилларни чуқурроқ англаш орқали эртанги куннинг оптимал йўлларини белгилаш имконига эга бўлиши миллий тарихий хотира ривожига таъсир кўрсатишига асосланган» [112, 12].

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари хилма-хил бўлади. Булар дарак, хабар тарзидаги асарлар бўлиб, ўз даврига тааллуқли воқеа ва ҳодисалардан иборатдир. Тарихий мавзудаги

миниатюра санъати асарларини ўрганишнинг қийинлиги ва осонлиги унинг тўғридан-тўғри мазмунига, қандай хилда эканлигига боғлиқ. Тарихий китобларга чизилган миниатюра санъати асарлари устида ишлаш муайян даражада мураккаблиги билан ажралиб туради. Дарак тарзидаги ва адабий характердаги миниатюра санъати асарларини бошқаларга нисбатан англаш осонроқ бўлиб, дарак билдирувчи шаклдалиги ўзлаштириб олиш учун қулайдир. Шунинг учун ҳам тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишни зарур деб ҳисоблаш билан бирга қайси хилдаги санъат асарларини, нима учун ва қай йўсинда ишлатиш ҳам педагогик муаммо ҳисобланади.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларисиз ўқувчиларда мазмунли тасаввур яратиб бўлмайди. Ўқитувчининг сўзи, хужжатлардан олинган парча ёкиёзувчининг тарихий романдаги бадиий тасвирлари қанчалик ёрқин ва равшан бўлмасин, ўқувчилар онгида ўтмиш замонлардаги ҳаёт тўғрисида тўғри ва аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун сўзнинг биргина ўзи кифоя қилмайди. «Тасаввурнинг тўла бўлиши учун ўқувчига манзарани фақат оғзаки гапириб қўя қолмай, балки унга ҳақиқий манзарани тақдим қилиш керак» [76, 59].

Тарих ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишдан асосий мақсад ўтмиш тўғрисидаги тасаввурларга муқобил келадиган ва тўла қимматга эга бўлган ҳақиқий манзаралар яратишдан иборат. Шунинг учун тарих таълими дарсликларида баён этилган ўтмиш воқеалар кўз олдида келтиришга ёрдам берадиган суратлар билан таъминланган бўлса, унинг таълимий қиммати ҳам ортади. Француз методист-тарихчиси Э. Лависс шу фикрни тасдиқлаб, «Ҳар бир тарих китоби суратлар билан таъминлансин», деган талабни илгари сурди [76, 59]. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари ўтмиш тўғрисида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам бериб, ўтмишни тушунишни ҳам енгиллаштиради. Бу фикрни Э. Лависс «Ўқувчилар кўриб турганлари учун тушунадилар»,—деб қайд этган [76, 60].

Ўқувчиларда тарихий миниатюра санъати асарларига қизиқишнинг мавжудлиги ҳам муҳимдир. Бу ўсиб бораётган онгнинг

янгидан-янги нарсаларни кўриб, таассурот олишга бўлган кучли талаби билан боғлиқ бўлади. Одатда ёш китобхон китоб билан танишишни унинг суратларини кузатишдан бошлайди.

Демак, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари тарих фанини ўқитишда ўтмиш ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш учун зарур манба бўлиб, ўтмишни тушунишни енгиллаштиради, ўқувчиларнинг тарихий билимларининг мустаҳкамланишига ёрдам беради. Муҳими, баён қилинган тарихий маълумотлар тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларида ўз ифодасини топганлиги учун уларга нисбатан ўқувчиларда қизиқиш ошади.

Бу таълим-тарбиявий вазифалар комплекси ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва касб-ҳунарга қизиқишини кучайтиришнинг энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Тарихий таълим ўқувчиларда юксак ғоявийликни шакллантириш, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг афзалликларини тушуниш бу асарларни асраб-авайлашни ҳис қилиш, тарихга тўғрича ёндашиш, фаол ҳаётий мавқеда туриб иш тутиш, билимни мустаҳкамлаш ва уюшқоқликни шакллантиришнинг муҳим омилларидан биридир [107, 16].

Жамият томонидан таълим-тарбия тизими олдида қўйилган бундай масъулиятли вазифа педагогика фанининг ривожланишига ўзининг катта таъсирини кўрсатади. Ана шундай ривожлантириш йўналишларидан бири фаол таълим эканлиги эътироф этилган. Фаол таълим деганда биз таълим-тарбия жараёнининг асосий объекти ва субъекти ҳисобланган таҳсил олувчи (ўқувчи) тингловчиларнинг онгли ва фаол иштироки, мустақиллиги ва ижодий қобилиятларини таъминловчи омиллар тизимини тушунамиз. Ҳар қандай фаолиятда, шунингдек, ўқув-билиш фаолиятида ҳам фаоллик ўз-ўзидан пайдо бўлмай, балки поляк олими В. Оконь таъкидлаганидек, «Таҳсил олувчилар фаоллигининг асосини ўқув материалининг айни пайт ва келажак учун муҳим ва зарурлигини англаб етиш, уни мукаммал ўзлаштиришга хоҳиш-истак, қизиқиш, қўйилган ўқув муаммосининг ечимини топиб, интеллектуал қониқиш ҳосил қилиш кабилар ташкил этади» [108, 73]. Бундай шахснинг фаоллиги маълум эҳтиёжларни уйғотиш орқали вужудга келиши маълум бўлади.

Таҳсил олувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини фаоллаштириш, уларда мустақиллик ва ижодкорлик қобилиятларини таркиб топтириш, узлуксиз таълим тизмининг барча бўғинларида, шунингдек, ўрта махсус, касб-ҳунар таълимида ҳам энг долзарб муаммоларидан биридир. Чунки таҳсил олувчиларнинг онгли фаоллиги, мустақиллиги ва ижодкорлиги, уларнинг ўқув-билиш фаолияти натижасининг сифатини характерлайди.

Миниатюра санъати асарлари ўқувчиларда юқоридаги сифатларни шакллантиришнинг муҳим омили сифатида эътиборлидир.

Педагогика назарияси ва амалиётида жуда кўплаб фаоллаштириш омиллари қайд этилган. Ана шундай муҳим омиллардан бири бизнинг назаримизда ўқув материални долзарблаштириш ҳисобланади.

Таълим-тарбия жараёнида қўлланиладиган долзарблаштириш тушунчасининг луғавий маъноси ўқув материални айна пайт ва келажакда зарур ва муҳим аҳамиятга эга эканлигини таҳсил олувчилар онгига етказиб, уни ўрганишга ҳис-туйғу, қизиқиш уйғотувчи ва фаол ўқув билишга ундовчи омил деб эътироф этилади. Педагогика нуқтаи назаридан олиб қараганда, долзарблаштириш ўқув материални таҳсил олувчилар томонидан ўзлаштирилиши зарурлигини кўрсатса, психологик жиҳатдан материални ўзлаштиришга уларда эҳтиёж туйғусини уйғотади. Миниатюра санъати намуналарини тарихий манба сифатида ўрганишга нисбатан онгли эҳтиёжни юзага келтириш ўқув материални сифатли ўзлаштиришнинг муҳим шартларидан биридир. Бошқача сўз билан айтганда, тарих таълимини тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари воситасида ташкил этиш ўқувчиларда тарихий тафаккурни ўстиришнинг муҳим омилларидан биридир. Зеро, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари мазмуни, шакли, мавзуси ва ғоясининг бирлигини ўзида ифодаловчи асосий воситадир. Масалан, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида Амир Темурнинг ҳарбий юришлари ва қурдирган иншоотлари, унинг ёшлигидаги жасурлиги ҳикоя қилинади. Тарихий фактлар ҳеч вақт ёзувчининг ўзига тобе қилиб қўймайди, балки унга шу фактдан

туртки олишга, унинг моҳиятини очишга, давр руҳининг бадийлигини кашф этишга олиб келади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари вақт ва муҳитнинг бадий талқини, тарихнинг турли қирраларини бадий бўёқлар ёрдамида ўқувчилар кўз ўнгида янада ёрқинроқ чизилишига, тарихий воқеалар мазмунини тўлалигича эсда сақлаб қолишга ва ўқувчиларга ўтмишнинг ибратомуз воқеалар асосида тарбия беришга хизмат қилади.

Афсуски, мактабларда миниатюра санъати асарлари ҳамда улардан фойдаланишга оид методик манбалар йўқ. Чунки, таъкидлаб ўтганимиздек, тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш бўйича махсус ишлаб чиқилган методик тавсиялар, ўқув қўлланмалар ҳам йўқ. Шунинг учун ҳам тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш педагогик муаммо ҳисобланади.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари воситасида тарихий мавзуларни тушунтиришдан кўзда тутилган мақсадлар, тарих курсининг мазмуни, ўқувчиларнинг билими ва мустақил ишлашга тайёргарлик даражаси хилма-хил бўлгани каби улардан фойдаланиш методикаси ҳам хилма-хилдир. Шунингдек, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини тушунтиришда бирон методни асос қилиб олиш ҳам етарли эмас. Шунинг учун «Ўзбекистон тарихи» дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш методикасини ишлаб чиқиш жараёни ҳам долзарб муаммо ҳисобланади.

Демак, «Ўзбекистон тарихи» фанини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг тизими ва мазмуни ишлаб чиқилмаганлиги, ўқитувчилар учун миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш усуллари хусусида методик тавсиялар етарли эмаслиги, умумтаълим мактабларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг йўқлиги, миниатюра санъати асарларидан тарих дарсларида фойдаланиш самарадорлигининг пастлиги, илмий-методик жиҳатдан асосланмаганлиги каби кўплаб педагогик муаммолар мавжуд. Бу

муаммоларни ҳал этиш махсус педагогик илмий-тадқиқот ишларини олиб боришни талаб этади.

Ўзбекистон тарихи таълими самарадорлигини оширишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш бўйича амалга оширилган тадқиқот ишлари қўлланиладиган миниатюраларнинг педагогик таҳлили уларнинг тарих таълими билан алоқадорлигини асослаш учун назарий ва амалий замин яратади. Зеро, тавсия этилаётган манбалар – Ш.А. Яздийнинг «Зафарнома» ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарларига ишланган миниатюралар ўша давр тарихининг тасвирий талқини сифатида ўқув материални визуал тарзда тақдим этиш воситаси сифатида ўқувчиларнинг тарихий билимларни ўзлаштириш даражасини сезиларли даражада ортишига хизмат қилади.

Тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш жараёнини дидактик принциплар нуқтаи назаридан тўғри ташкил этиш учун муаммонинг педагогик назария ва амалётдаги ҳолатини таҳлил этишни тақозо этади. Таҳлиллардан келиб чиқиб, соҳага оид ибратни амалиётлар, илгари сурилган илмий ғоялар бугунги кун талаб ва эҳтиёжлари учун нечоғлик мувофиқлигига ойдинлик киритилди. Хусусан, тарих дарсларида фойдаланадиган миниатюра асарларидаги воқеликлар тасвири тарих дарсининг мазмунига мослигини таъминлаш, турли манбалар тадқиқига оид тадқиқотларнинг тарих, санъатшунослик, адабиётшунослик фанлари нуқтаи назаридан ўрганиш натижасида миниатюраларнинг фанлараро алоқадорлик принциплари асосида қўлланиш тартибларини белгилаш учун илмий-амалий асос вазифасини ўтайди.

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ ЎҚИТИШДА МИНИАТЮРА САНЪАТИ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ.

2.1. Ўзбекистон тарихини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг педагогик асослари.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги» Қонунининг 12-моддасида «...умумий ўрта таълим билимларнинг зарур ҳажмини бериши, ўқувчиларда қобилият амалий тажриба кўникмаларини ривожлантириши, дастлабки тарзда касбга йўналтириш ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам бериши» [3, 3-4], шунингдек «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг учинчи босқичида бажариладиган вазифаларда таълим сифатини ошириш ва янги педагогик технологияларни қўллаган ҳолда сифат ва самарадорликка эришиш белгилаб берилган[5, 14]. Бугун оламдаги маълумотлар кўлами шунчалар кенгки, уларни ўзлаштириш борасида ўқувчилар фаолиятида муайян мураккабликлар юзага келмоқда. Бу муаммони ечишда янги инновацион технологиядан фойдаланиш жуда қўл келади. Зеро, улар ўқув фанларини ўқувчи онгига осон ҳамда тезроқ сингдирилишида муҳим дидактик восита вазифасини ўтайди. Шундай дидактик воситалар сирасига муайян фан мазмунига қўшимча тарзда киритиладиган материалларни келтириш мумкин. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини Ўзбекистон тарихи ўқув фани учун соҳанинг дидактик талабларига мос келувчи қўшимча материал сифатида эътироф этиш мумкин. Шу нуқтаи назардан, таълим тизимида анъанавий ўқитиш мазмуни ва методларини модернизация қилиш ва замонавий инновацион усуллардан фойдаланиш давр талабига айланиб бораётган замонавий шароитда таълим сифати ва самарадорлигини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Шундай инновацион педагогик технологиялардан бири – кўргазмалилик принципи бўлиб, уларни янги усулларда тақдим этиш таълим сифатини оширишга хизмат қилади. Миниатюра санъати асарларидан кўргазмалилик принципи асосида фойдаланиш тарих

таълимининг дидактик имкониятлари тизимида алоҳида эътиборга моликдир.

Ўзбекистон тарихини ўқитишнинг асосий вазифалари ўқувчилар тафаккурини ўстириш, уларни миллий ифтихор, халқлар дўстлиги, ватанпарварлик, ўз халқи тарихи ҳақида тўғри ва объектив тасаввур ҳосил қилдириш, Ўзбекистоннинг жаҳон тарихидаги ўрнини кўрсатишдан иборат. Бу борада ҳам тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари, жумладан, Шарқ миниатюра санъати намуналари ўзининг халқаро илмий ҳамда бадиий нуфузи билан ўзига хос тарбиявий таъсир кучига эга. Зеро, айнан миниатюра санъати намуналари дунёнинг энг нуфузли музей, галерея ва кутубхоналарида сақланади.

Умумтаълим мактабларида «Ўзбекистон тарихи»ни ўқитиш вазифалари:

- тарих фани юзасидан ўқувчилар билимининг Давлат таълим стандартлари даражасида бўлишини таъминлаш;

- ўқувчиларнинг миллий онги, сиёсий илмий-назарий дунёқарашини шакллантириш; ўтмиш ва ҳозирги замондаги воқеа-ҳодисаларга илмий ҳолислик ва тарихийлик тамойилларига амал қилган ҳолда муносабат билдиришга қодир ҳамда умуминсоний қадриятлар асосида ёндашадиган эркин фикрли баркамол инсонни тарбиялаш;

- ўқувчиларда мустақил ижодий фикрлаш, тарихий тафаккур, билим олишдаги фаоллик, мулоҳоза юритиш, зийраклик, ўз билимини бойитишга бўлган иштиёқ ва талабчанлиликни ривожлантириш, уларга тарихий материални таҳлил қилиш ва умумлаштириш асосида мантиқий хулосалар чиқаришда кўмаклашишдан иборат. Бу вазифаларни ҳал этишда Шарқ миниатюра санъати намуналари, шубҳасиз, муҳим ўқув материали функциясини бажариши мумкин.

Ватанимиз ҳақидаги маълумотлар турли тарихий даврлардан буён сақланиб келинмоқда. Бу манбалар ўзига хос миллий-тарихий мерос бўлиб, бой тарихий қимматга эга. Ана шундай тарихий мерос тизимида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари икки томонлама — ҳам таълимий, ҳам тарбиявий аҳамият касб этади.

Унинг таълимий аҳамияти шундаки, улар аввало реал тарихий воқеаларнинг объектив тасвири сифатида ўқувчиларнинг тарихий билимларини мустаҳкамлашга хизмат қилса, бошқа тарафдан бу манбалар нафақат тарихий воқеа ва ҳодисанинг объектив ва реал тасвири, балки санъат асари сифатида ўқувчиларни бадиий-эстетик жиҳатдан тарбиялашга хизмат қилади. Қолаверса, миниатюра санъати асарларини миллий санъат турининг тарихий негизи, унинг ижодкорларини эса юксак бадиий савиядаги жаҳоншумул асарларнинг ижодкорлари сифатида англаш орқали ўқувчиларда ватанпарварлик фазилатларини тарбиялаб боради.

Ҳар қандай дарсда дарсликнинг ўрни катта, албатта. Айниқса, тарих дарслиги ўқувчини ўрганилаётган даврга яқинлаштиради, миниатюра санъати намунаси эса ўқувчилар билими, уларнинг монологик нутқини ривожлантиришга, тарихий саналарни хронологик тарзда жойлашув тартибини ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини эсда тутишга ёрдам беради. Бу эса, ўз навбатида, фанлараро боғлиқликни таъминлайди.

Тарих фани дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб, дарсларни ташкил этиш ва Давлат таълим стандартларини бажариш учун ўқитувчи-педагоглар олдига:

- дарснинг мақсади ва мазмун-моҳиятини чуқур англаб етиш;
- дарс жараёнини тўғри ва аниқ манбаларга асосланиб ташкил этиш;
- мавзунини ўзлаштириш ва ўргатиш нуқтаи назаридан педагогик фаолиятга эга бўлиш;
- фанлараро интеграция қоидаларини пухта эгаллаш;
- давр ва замон тушунчаларини аниқ манба, воқеа ва ҳодисалар билан мутаносиблигини таъминлаш;
- мавзуга оид қўшимча маълумотлар ва манбаларни боғлай билиш салоҳиятига эга бўлиш;
- миниатюра санъати асарлари ва асори-антиқаларкаби тарихий қимматга эга бўлган санъат асарлари ҳақида маълум билимга эга бўлиш;
- тарихий даврларга оид бўлган миниатюра санъати асарларининг мазмунини реал тарихий воқеликлар билан изоҳлаш;

-миниатюра санъати асарларининг ижодкорлари, уларнинг маънавий, бадиий-эстетик меросидан хабардор бўлиш;

-дарс жараёнида мавзуга тегишли тарихий миниатюра санъати асарлари орқали ўқувчиларда муайян тарихий воқелик ҳақида образли тасаввур ҳосил қилиш, аниқ далиллар асосида фикр билдириш ва даврни изоҳлай олиш;

- дарслик билан бирга унда берилаётган изоҳли иллюстрация манбаларидан фойдаланиш ва мавзуга тегишли бўлган жойларда қўллай билиш каби талаблар қўйилади.

Мазкур талаблар асосида тарих дарсларини ташкил этиш, инновацион педагогик технологиялар – тарихий мавзудаги миниатюра санъати намуналари орқали ўқувчида билим, кўникма ва малакаларни оширишга йўналтирилган вазифаларни бажариш омили бўлиб хизмат қилади.

Тарих фанини ўқитиш муаммоларига оид илмий-методик манбаларнинг таҳлилидан аён бўладики, бу борада турлича қараш ва ёндашувлар мавжуд. Жумладан, А. Саъдиев тарих дарсларида қўлланилиши мумкин бўлган методлар сирасига кўргазмалиликка алоҳида эътибор қаратади. Бу ғоя А.А. Вагин ва П.В. Гораларнинг тадқиқотларида ҳам илгари сурилган, яъни оғзаки баён усули, кўргазмали таълим усули, матн билан ишлаш усули бўлса, П.В. Горанинг назарияси бўйича, оғзаки ўқитиш услубини икки турга бўлган ҳолда, яъни оғзаки таълим услуби ҳамда таълимнинг амалий усуллари тавсия этилган [117, 129].

Бундан шу нарса аён бўладики, анъанавий тарих ўқитиш усуллари орасида кўргазмали таълим услуби оғзаки ўқитиш усулидан кейин энг оммавий усул саналар экан. Демак, тарих ўқитишда кўргазмали таълим услуби ўқитишнинг, айниқса, тарих ўқитишнинг энг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

Бу илмий-методик ёндашув тадқиқ этилаётган муаммонинг ечими, тарих таълими сифати ва самарадорлигини оширишнинг муҳим омили эканлигини тавсифлайди. Зеро, ахборот, маълумот олиш жараёнида инсон сезгиларининг ўрни ҳал қилувчи роль ўйнайди. Хорижий манбаларнинг таҳлиliga кўра биз ахборотни ўзимизга 10%—таъм билиш – оғизда, безлар орқали, 1.3%—ҳид сезиш

– бурун орқали, 3.5%–тана билиш – тери сезгиси орқали, 11%–эшитиш – кулоқ орқали, 83% – кўриш – кўз орқали қабул қилар эканмиз.

Хитойликларда «Мен эшитаман ва унутаман, мен кўраман ва тушунаман, мен бажараман ва хотирамга келтираман» – деган нақл мавжуд экан. Бу бизнинг тадқиқотимиз нуқтаи назаридан тарих таълимининг визуал имкониятларидан оқилона фойдаланиш муҳим эканлигини яна бир бор таъкидлайди. Зеро, биз материалларни сезги органларимиз орқали идрок этамиз ҳамда фаолият воситасида ўзлаштирамиз. Шу далилларга асосланиб, тарих таълимида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб, таълим самарадорлигини ошириш учуниш самарадорлигини шу кўринишда тақдим этиш мумкин.

Демак, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари тарихий миллий-маънавий қадрият сифатида таълим жараёнида қўлланилиши мақсадга мувофиқ. Бу омил, ўз навбатида, соҳанинг давлат таълим стандартлари доирасида муайян педагогик талабларга мос келиши керак. Аввало, бу талаб бевосита ўқитувчи шахсига қўйилади.

Тарих ўқитувчиси дастурда берилган ҳар бир мавзунинг мазмуни, моҳияти, ҳар бир тарихий даврнинг ўзига хос хусусиятлари, тарихий воқеа-ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатларини мукамал билиши, ўқувчиларга пухта билим беришда педагогик маҳорат ва қобилиятга эга бўлиши ҳамда бу жараёнда қўшимча материаллар, жумладан, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш технологияларини билиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи президенти И.А. Каримов Тошкент шаҳрида Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида «Амир Темур давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андаза бўлди. Меъморчилик, миниатюра санъати, мусиқа, шеърят беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳлларига кўрсатган чексиз меҳр-муруввати айниқса ибратлидир»– деб таъкидлайди [65, 52].

Бошқа ўринда «... буюк боболаримизнинг маънавий олами хусусида фикр юритганда, Соҳибқирон Амир Темур ҳақида алоҳида тўхталишимиз табиийдир. Чунки азму шижоат, мардлик ва донишмандлик рамзи бўлган бу мумтоз сиймо буюк салтанат барпо этиб, давлатчилик борасида ўзидан ҳам амалий, ҳам назарий мерос қолдирди. Илму-фан, маданият, бунёдкорлик, дин ва маънавият ривожига кенг йўл очди», [65, 56] – деб баҳо беради.

Низомиддин Шомий бир ўринда ўзининг «Зафарнома» асарида: «Амир Соҳибқирон ақли дониши, комил зеҳнли ва тажрибали бўлган ...», [103, 56] – деб Амир Темурга баҳо берган бўлса, бошқа ўринда: «... энг ҳимматли улуғ амир, яъни даргоҳи илоҳийга мансуб бандаларнинг сораси ва меҳрибон Аллохнинг (ердаги) сояси, давлат эгаси дину дунё кутби, соҳибқирон Амир Темур кўрагон» [103, 56]– деб таъкидлайди.

Юқорида келтирилган фикрлар Ўзбекистон миниатюра санъатида эталон сифатида эътироф этилган ҳамда Ўзбекистон халқ рассоми Малик Набиевнинг портретида ҳам ўзининг миниатюра инъикосини топганмазкур асарга қўшимча тарзда Жавлон Умарбеков (Бобур), Тўра Қурёзов (Жалолиддин Мангуберди), Рустам Худойберганов (Амир Темур), шунингдек, Неъмат Қўзибоев, Жавлон Умарбеков каби рассомлар томонидан яратилган Амир Темур образи репродукцияларидан, бошқа мавзуларда Ортиқали Қозоқов (Сароймулкхоним) Алишер Алиқулов (тарихий мавзудаги туркум картиналар) асарларидан фойдаланиш, шубҳасиз, ўқувчиларнинг тарихий тафаккурларини ортирради. Бу манбаларга ҳайкалтарошлар Э. Алиев, И. Жабборов, Р. Миртожиевларнинг Амир Темур, Бобур, А. Навоий, Ибн Сино, ал-Фарғоний каби тарихий шахсларнинг ҳайкалларини қўйиш тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг нақадар бой дидактик имкониятга эгалигидан далолат беради.

Амир Темур саройида етти йил яшаган машҳур тарихчи ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ал-мақдур ат-тарихи Таймур» (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) асарида Амир Темур портретини шундай ифодалайди: «Темур баланд қадли, узун бўйли, тик қоматли, гўё у қадимий паҳлавонлар авлодларидан бўлиб, кенг пешонали,

катта бошли ғоятда кучли ва салоботли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдой ранг эмас, қўл оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қадди-қомати камолига етган, серсоқол, ўнг оёқ-қўли заҳмдор, икки кўзи бамисоли икки шам бўлса-да, шодлиги билинмас, йўғон овозли эди; у ўлимдан қўқмас, ёши саксонга (ҳақиқатда етмишга) етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди зич (қалин) тош мисоли қаттиқ эди. У ҳазил, мазах ва ёлғонни ёқтирмас, ўйин-кулгию, кўнгил хушликка майлсиз, гарчи (сўзда) ўзига озор етадиган бирон нарса бўлса ҳамкию, кўнгил хушликка майлсиз, гарчи (сўзда) ўзига озор етадиган бирон нарса бўлса . У ҳазил, мазах ва ёлғонни» [64, 65].

Бошқа ўринда эса: «У (яъни Амир Темур) беҳато (нишонга урувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мислсиз (даражада) бахтли, улуғворлиги (ўзига) мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, бошига кулфат тушганда ҳам ҳақгўй эди»,– деб таъкидлайди [64, 65].

Шарафиддин Али Яздий Темур портретини қуйидагича назмий ифодалайди:

Ишлат бақувин, мардлик қувватин,
Кўкларга кўтарди шону-шавкатин.
Ўзгага муҳтожмас унинг таъбири,
Ҳайрли ишлардир йўриғи бори [136, 21].

Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» асарида Амир Темур ҳаёти, фаолияти ва вафоти тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтиради: «Қозонсултонхон салтанати замонида подшоҳлик тонги Аллоҳ тақдир этган уфқдан ёриша бошлади ва шаҳоншоҳлик юлдузининг тангри иноятлари авжида порлай бошлади. Етти юз ўттиз олтинчи йил йигирма бешинчи шаъбонда сешанба кечаси (9 апрель, 1336 йил), яъни мўғуллар даврий йил (ҳисоб)ининг бошланиши бўлган сичқон йили Кеш (шаҳри) атрофидаги (бир) дилкаш жойда, пок шаърий қоидага мувофиқ ул дилпарвар нўённингнигоҳида бўлган покиза Такина хотуннинг чодиридан ҳазрат Соҳибқироннинг вужуд офтоби бахтли чиқиш уфқида кўринди ҳамда унинг оламини ёритувчи янги ойи саодат буржидан узлуксиз ёғду тарата бошлади»[136, 26].

«... ва ўттиз беш ёшида салтанат тахтига ўтирди ва мақоми аслини пойтахт қилди. Ва ўттиз олти йил юруб, оламини мусаххар қилди. Чигатойхоннинг улусини ва Хулогухоннинг улусини ва ўзга улуг мамлакатларни мусаххар қилди. Нечуккум, шарқ қилиб турбиз. Ва салтанат ва подшоҳликни андоқ қилдиким андан артуқ ҳаёл қилса бўлмас. Ва шундоқ салтанат ҳаргиз киши қилмагон турур. Анинг учунким андин бурун ҳар подшоҳлик оламини забт қилдиб турур, анинг учун ўзгалар бориб иш қилгон турурлар» [136, 27].

«Кеч бўлганда, намошом ва хуфтон орасида товуш калимасини неча қатла айтиб, жонини тобшурди. Бу воқеа чоҳаршанба куни, шаъбон ойининг ўн еттинчисида, тарих саккиз юз еттида (18.02.1405) воқиа бўлди ва ул хазратни муборак ёши етмиш бирда эрди, мувафақ адади алиф лом-мим ким Қуръоннинг аъзам сураларидан турур. Ва подшоҳлиги ўттиз олти эрди. Ва хазратнинг салтанатининг адади билан мувофиқ эрдиким, ул хазрат ўғлонлари ва набиралари ўттиз олти эрди» [136, 297]. Аниқ тарихий манбада келтирилган Амир Темур ҳақидаги таъриф Малик Набиевнинг «Амир Темур» картинасига ўхшашлиги билан эътиборлидир. Бу борада ҳам Амир Темур ҳаётлик давридаёқ воқеалар шоҳидлари томонидан ёзилган асарлар тарихий манба сифатида муҳим аҳамиятга моликдир. Улардан бири юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сидир. Яздий Амир Темур ҳаётини пухта билган, унинг саркардалиги ва давлатчилик қобиляти, диний ва дунёвий фанларга муҳаббати ҳақидаги мустақил тушунчага эга бўлган. Шу сабабли у воқеаларни ҳаққоний яратган ва Амир Темур фаолиятига холисона баҳо беришга ҳаракат қилган.

Айнан шу жиҳатлар «Зафарнома»га ишланган миниатюра асарлари Ўзбекистон тарихи дарсларини, биринчидан, объектив тарзда, иккинчидан, визуал вариантларда ёритиш имконини беради. Бу муҳим визуал дидактик омил воқеликни объектив тарзда тасвирланишига кафолат. Зеро, юқорида таъкидлаб ўтган шарҳларда Амир Темур образининг тавсилотлари ўзининг батафсил аксини топган. Шунингдек ушбу асарда Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар, ҳарбий юришлари, давлатни

бошқариш ва ифода этиш усуллари, бошдан кечирган воқеа-ҳодисалар ҳамда ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар кенг баён этилган. «Зафарнома» асарига ишланган миниатюраларда мемуар типигаги манбанинг сюжетлари тасвирий образларда талқин этилганлиги боис ўқувчиларда тарихий давр тўғрисида тасаввур пайдо бўлишида бир мунча қулайликлар яратади, шахсий фикрни шакллантиради ҳамда ўқувчидаги билимлар кенг қамровли бўлишига замин яратади.

Ўқувчилар мавзуга оид кўрсатилган миниатюра санъати асарини кузатар экан, уларда билимга бўлган қизиқиш ортади, тарихга оид тасаввурлари кенгаяди, қолаверса, қўшимча манбаларни излаб топиш компетенцияларининг шаклланишига олиб келади.

XIII - XIV аср бошларида Чингизхоннинг Ўрта Осиёга қилган истилоси, халқларимизнинг мўғул босқинчиларига қарши кураши мавзусига бағишланган дарсда босқинчи Чингизхоннинг Ўрта Осиёни босиб олиши ва унинг сабаблари, жанг тасвирини тўлиқ очиб беришда қўшимча манбалардан фойдаланиш яхши самара беради. Бу мавзунини ўрганаётганда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида фойдаланиш, мавзунини ўзлаштиришни янада осонроқ кечишини таъминлайди.

Худди шундай фикрларни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари ҳамда унга ишланган миниатюраларга нисбатан ҳам билдириш мумкин. «Бобурнома»нинг 2008-йилги нашрига сўз боши ёзган таниқли бобуршунос олим Ваҳоб Раҳмонов «Бобурнома»нинг котиби Бобурнинг улуғ подшоҳларга хос саккиз шахсий фазилатини қайд этганлигини ёзади [42, 4]. У қудратли подшоҳнинг (яъни Бобурнинг С.Х) яхшиликларини айтган билан ва ёзган билан тугатиш маҳолдир. Лекин қисқаси буни, саккиз асл сифат унинг зотига хос эди: бири бу ким – иқболи баланд эди; иккинчиси – ҳимматли инсон эди; учунчиси – вилоят олмоқ эди; тўртинчиси – вилоят сақламоқ эди; бешинчиси – маъмурлик; олтинчиси – Аллоҳ бандаларига фаровонлик ниятли; еттинчиси – лашкар кўнглини қўлга олмоқ; саккизинчиси – адолат қилмоқ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг мемуар, ўлмас асари халқимизнинг ёрқин ва ишончли тарихининг зарварақларидан

бўлиб, «Бобурнома» асари тўғрисида бир қатор тадқиқотчи ва олимлар фикр билдиришган.

Академик В.В. Бартольд «Бобурнома» – ўзбек прозасининг XVI асрдаги нодир ёдгорлигидир», – деб ёзган бўлса, академик В. Зоҳидов «Бобурнома»нинг 1960 йил нашрига ёзган кириш сўзини бундай якунлаган эди. «Ҳеч шубҳа йўқки, биз Бобур ва бошқа тарихий буюк шахсларнинг бой ва кўп қиррали меросидан давримизнинг муҳим вазифаларини бажаришда бизга ёрдам берадиган ҳамма яхши нарсаларни олишимиз ва фойдаланишимиз лозим, буни қилмоқдамиз ҳам», – деб ёзади [42, 11]. Шу билан бирга «Бобурнома» араб алифбосида, яъни эски ўзбек тилида ёзилгани, асарда тахминан 36 йиллик воқеалар қаламга олинганлиги, асарда 1494-1524 йилгача бўлган воқеалар тасвирланганлиги, воқеалар силсиласи Бобур вафотидан 16 ой олдин (1529 йил августда) узилганлиги, бундан ташқари, турли йиллардаги воқеалар узилишлари 16-17 йилни ташкил этиши ва шундай қилиб ҳозирги «Бобурнома» 20 йилга етар-етмас воқеалар баёнидан иборат эканлигини айтади.

«Бобурнома» асарига оид махсус асар ёзган Ансориддин Иброҳимовнинг «Бобурнома» буюк асар рисоласи «Бобурнома» тўғрисидаги асарлар орасида ўз илмийлиги билан ажралиб туради. [65, 80] Ушбу рисолада муаллиф «Бобурнома»ни Франция, Германия, Англия, Америка, Россия, Туркия, Ҳиндистон, Покистон, Япония ва Ўзбекистонда ўрганилиши ва унинг қўлёзма нашрлари, таржималари ва танқидий матнлари ҳақида илмий фикрларни баён этган. Саидбек Ҳасановнинг «Бобурнома»ни 2002 йилги нашрига ёзган сўз бошисида «Бобурнома»да [44, 3-16] 1605 нафар киши, 1151 жой, 277 қавми-қабила, насаб, 414 ҳайвон ва ўсимликлар, 40 та китоб рисола, 18 та мақол ва ҳикмат, 94 та шеърӣ ҳикмат берилганлигини қайд этиб ўтган.

Шунингдек, Шоҳ асар «Бобурнома»да илмий маълумотларнинг беҳад кўплиги ва улар ҳозирги тармоқлашган фанларнинг элликка яқин соҳаларига мансублигини инобатга олсак, «Вақое-Бобурнома»ни қомусий энциклопедик асар дейиш мумкин. Чунончи:

1. «Бобурнома» – тарихий асар...
2. «Бобурнома»—адабиётшунослик асари...
3. «Бобурнома»—тилшунослик асари...
4. «Бобурнома»— санъатшунослик асари...
5. «Бобурнома»— набототга оид асар...
6. «Бобурнома»— ҳайвонот олами ҳақидаги қимматли маълумотлар манбаидир, деб баҳолайди.

«Бобурнома»да юқорида келтириб ўтилган йўналишларни камраб олган мураккаб композицион ечим ҳамда тарихий илмий манба сифатида эътироф этиладиган миниатюра асарларининг тарих дарсларидаги тадбиқи ҳам ўқувчиларга комплекс таъсир этиш имкониятларини оширади.

Камолиддин Бехзод ва Шоҳ Музаффар тўғрисида «Бобурнома»да берилган маълумотлар аҳамиятлидир. Бир ўринда «Бобурнома»да: «Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирида бекнинг сайи ва эҳтимоми била шундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар»– дейилса, бошқа ўринда: Мусаввирлардин Бехзод эди, Мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале соқолсиз элнинг чехрасини ёмон очадир. Ғарғабини кўп улуғ тортадир. Соқоллик кишини яхши чехрали, кушойлик қиладур[44, 154].

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди, таъширни худгузаро нозик қилур эди [44, 164].

Юқоридаги таърифлардан кўриниб турибдики, «Бобурнома» нафақат тарихий воқеликлар, балки шу воқеликларни юксак маҳорат билан тасвирлаган мусаввирлар ҳақида ҳам муҳим маълумотлар беради. Қолаверса, бундай таъриф улар яратган миниатюраларнинг ҳаққонийлиги билан ҳам изоҳланади. Шуларга асосан эътироф этиш ўринлики, миниатюра санъати асарлари замонавий шароитдаги тарих таълими учун мукамал ўқув-иллюстратив материал вазифасини ўтайди. Демак, «Бобурнома» асарига ишланган миниатюралар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Агар 1960-йилги «Бобурнома» асарига 4 та миниатюра, 2000-йилги нашрида 8 та миниатюра илова қилинган бўлса, 2008-йилги «Бобурнома» асари нашрига ишланган миниатюралар рангли китоби алоҳида жилд шаклида чоп этилди. Унда 100 дан ортиқ миниатюралар берилган.

Натижада Ўзбекистон тарихи дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш имконияти сезиларли даражада ортади.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарига ишланган миниатюра асарларида сюжетли тасвирлар, воқеа-ҳодисани акс эттирувчи чизгилар дарснинг тарихий ҳужжат тарзда ўтишига асос бўлади.

«Зафарнома» асарига ишланган «Соҳибқироннинг юриши», «Темур Малик», «Жалоллиддин Мангуберди»[136, 21] каби қаҳрамонлар сиймосини ифодаловчи миниатюра санъати асарлари ижодкор педагогнинг иш усулини бойитади ва дарсдан кўзланган мақсадларга эришишни таъминлайди.

«Зафарнома» асарига ишланган миниатюраларнинг машҳурлари Камолиддин Беҳзод қаламига мансубдир. Манбаларда Камолиддин Беҳзод асарлари рўйхатида шу асарга ишланган миниатюралар дастлаб санаб ўтилади. Маълумки, бу қўлёзма 1467-йилда машҳур хаттот Шер Али томонидан кўчирилган. Камолиддин Беҳзод ўша қўлёзма китобни кейинроқ гўзал минатюралар билан беаган. Ғарб ва Шарқ тарихчи ва санъатшуносларнинг фикрича, бу китоб ўзининг илмий тарихий ҳамда бадиий безаклари жиҳатидан шарқшунослик, тарих ва санъатшунослик фанлари учун анча эътиборлидир. Мазкур қўлёзма асарнинг «такдири» қизиқ, Ҳиротда бўлган Ҳусайн Мирзо келганида инқирозга учраган, уни Ҳиндистон саройига олиб кетишади. Сўнгра бу китоб бир неча йил, подшоҳ Акбар саройидаги улкан китобхонанинг энг нодир асарларидан бири бўлиб, унга алоҳида зебу-зийнат беришган. 1746-йилда Эрон подшоҳи Нодиршоҳ қимматбаҳо ўлжа сифатида ўзи билан бирга Ҳиндистондан Эронга олиб келади. XIX асрда эса «Зафарнома»ни европалик санъатшунос доктор Шулву ўзи билан бирга Европага олиб кетади. Мазкур қўлёзма асар ҳозир Балтимор шаҳридаги Уолтер санъат галлериясидаги коллекцияда сақланмоқда. «Зафарнома»га Камолиддин Беҳзод томонидан ишланган миниатюраларни 1930-йилда инглиз санъатшунос олими Томос Арнольд Лондонда илмий шарҳлар билан нашр этган, деб таъкидлайдилар.

Тарих дарсларида асосий мавзудан четланмаган ҳолда юқорида келтирилган маълумотлар ўқувчиларга икки йўналишда ижобий таъсир этади. Биринчидан, юқоридаги маълумотлар тарихий мавзудаги миниатюра асарларини нақадар юқори даражадаги нуфузга эга эканлигидан далолат беради. Иккинчидан, мазкур миниатюралар реал тарихий воқеликнинг тасвирий эквиваленти сифатида ўқувчиларнинг тарихий билимларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Машҳур санъатшунос олима Г. Пугаченкова ўзининг «Среднеазиатские миниатюры» асарида «Зафарнома»га ишланган бошқа бир муаллифнинг миниатюралари ҳақида маълумот беради. Олиманинг таъкидлашича, «1628 йил Самарқандда «Зафарнома» асарига Муҳаммад Мурод Самарқандий томонидан ишланган миниатюралар ҳажми жиҳатидан аҳамиятли бўлиб, уларнинг ҳар бири бир варақни эгаллайди ва бажарилиш жиҳатидан жуда таъсирлидир. Рассомнинг услубини «борокка» услуби дейиш мумкин. Бу миниатюралар асосида «Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юришига бағишланган миниатюрада жанг тасвири, мураккаб ракурслар, фигураларнинг кесими, манзара тасвири, ўтлоқзор ва қирликдаги дарахтлар, уларнинг шох ва барглари, осмондаги булут жуда яхши ифодаб берилган» [109, 17-18, 34-35].

Миниатюраларда акс эттирилган бу тафсилотли тасвирлар ўқувчиларнинг тарих ҳақидаги тасаввурлари, билимларини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Юқорида келтирилган тафсилотлардан хулоса қилиш мумкинки, таъриф, талқин, тасвир қанчалик мукамал бўлмасин, улардан фойдаланишда муайян педагогик талабларга амал қилиш лозим. Жумладан, тарих фани ўқитувчиси қуйидаги методик ёндашувларга асосланиши зарур.

Тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда ўқитувчи ҳам маълум тартибларга амал қилиши лозим:

- дастур ва ўқув қўлланма бўйича ўрганиш кўзда тутилган тарихий воқеаларни жонли тарзда баён этиш;
- тарихий арбоблар, халқ оммаси вакиллариининг образлари, улар тутган ўрни ва ролини кўрсатиш;

- тарихий воқеалар ривожланишида реал манзарани гавдалантиришга ёрдам берадиган парчаларни, асарларни танлаб олиш;

- мавзуга оид қўшимча деталлар ва маълумотлар бериш ва бошқалар.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб, дарснинг «дидактик қурилиши»ни қуйидагича ташкил этиш мақсадга мувофиқ:

- ўқитувчи ушбу асарнинг тасвирига оид маълумотни асосли, таъсирчан тарзда баён қилганидагина ўқувчилар онгида тарихий воқеа тасаввур сифатида ҳосил бўлади. Ўқитувчи бунга маълум вақтажратиши лозим;

- мавзуда ўрганилиши назарда тутилган тарихий даврга оид воқеа содир бўлган жой ва вақтни тўғри белгилаш ва унга мос иллюстратив материал – миниатюра намунасини танлаш;

- тасвир тўғрисида иккинчи даражали маълумотларни берар экан, асосий фикрга устувор тарзда аҳамият бериш;

- яхлит тарихий воқеаларни индуктив ва дедуктив методлардан фойдаланган ҳолда тушунтириш, яъни дарснинг якунида умумлаштириб хулоса чиқариш ва бунга далиллар келтириш.

Тарих дарсларида миниатюра санъати намуналаридан фойдаланишнинг ўзига хос педагогик асослари мавжуд бўлиб, тарих ўқитувчиси уларга қатъий амал қилиши талаб этилади. Бу, биринчи навбатда, методик кетма-кетликда ўз аксини топади.

1. Мавзуга ёки синфда ўтиладиган дарсларга тегишли тарихий асарлар рўйхатини тузиш ва улар орасидан манбага ишланган миниатюра асарларини алоҳида ажратиб олиш.

2. Иложи борица «Зафарнома», «Темурнома», «Бобурнома», «Шоҳнома» каби манбалардан энг йирик асарларни танлаб олиш.

3. Юқоридаги асарларга кимлар миниатюра чизганлигини ва уларнинг энг аҳамиятлиларини тавсия этиш.

4. Ўқувчиларга миниатюра санъати ва унинг мазмун-моҳияти ҳақида тушунча бериш.

5. Буюк ватандош миниатюрачи рассом Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Чингиз Аҳмаровлар ижоди ва фаолиятлари тўғрисида алоҳида ахборот бериб бориш.

6. Ўзбекистон музейларида сақланаётган тарихий асарлар ва миниатюралар ҳақида маълумот бериш.

7. Ўзбекистонда яратилган машҳур миниатюра альбомлари, тўпламлар, атласлар ҳақида тушунча бериш.

Ўзбекистон тарихи дарслари учун танлаб олинadиган миниатюра асарларидидактикталабларга ҳам мувофиқ келиши лозим, яъни улар қуйидаги параметрларга эга бўлиши лозим.

- илмий билимларнинг етакчи роли;
- умуминсоний қадриятларни билиб олиш;
- тарбияланувчи шахснинг илмий дунёқарабини шакллантириш;
- тарихнинг жамият қурилиши тажрибаси билан боғлиқлиги;
- таълимнинг бир мақсадга қаратилганлиги;
- таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларига мувофиқлиги;
- дидактик принципларига амал қилиниши ва ҳ.к.

«Ўзбекистон тарихи» дарсларида фойдаланиладиган миниатюра санъати асарларига нисбатан қўйиладиган дидактик талабларга қўра тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини танлашда ва улардан фойдаланишда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- ўқувчиларнинг ёши, билими ва малакаси ўсиб борган сари предмет ва тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларига нисбатан қизиқишининг ортиб бориш динамикаси;

- ҳар бир дарс учун танланган тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг илмийлиги, тарихий воқеликка мувофиқлиги жиҳатдан талабга жавоб бериши;

- муайян синф ўқувчиларининг тарихий билим даражаси, қизиқиши ва эҳтиёжларига мос бўлиши;

- тарихий материал (ўқув матни) билан тарихий мавзудаги иллюстратив материалларнинг оптимал нисбатининг таъминланиши ва б.

Юқоридагилар инобатга олинмаган ҳолда ўқувчининг диққат-эътибори асосий объект – тарихий мавзунини ўзлаштиришдан чалғишига олиб келиши мумкин.

Айни пайтда дидактик имконият ҳамда «таълимий юк» нуқтаи назаридан тарих дарсларида фойдаланиладиган тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари устида мустақил ишлай олишлари учун ўқувчилар:

- миниатюра санъати асарини тўғри таҳлил қилишлари ва тушунишлари;

- ундан тарихий билим ола билишлари;

- сўзлаганда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб, ҳикоя қила олишлари;

- тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини тарихий далил сифатида англай олиши учун тушунарли мазмундаги визуал материал бўлмоғи керак.

Ўқитувчи тарих дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда кундалик дарсга тааллуқли материаллар билан бир қаторда аввал ўтилган тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари материалларини тизимли тарзда такрорлаб борсагина тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш жараёни самарали кечади.

Тарих дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини тушунтиришда ўқитувчи раҳбарлигида жамоа бўлиб ишлашни ташкил этиш самарали йўللاردан биридир. Дарсда миниатюра санъати асарларини кўргазма сифатида қўллаш ўқувчилар нутқи ва мантиқий фикрлашини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Кўргазмали қуроолар ёрдамида мавзунини ўқувчилар онгига яхши сингдириш учун танланган тасвирлар синфнинг исталган бурчагидан яхши кўриниши ва ёрқин рангли бўлиши лозим.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари билан ишлаш жараёни кузатиш ва таҳлил қилишдан иборат бўлади. Ўқитувчи ундан кўргазмали қуроол сифатида фойдаланар экан, ўқувчини фақат умумий кўринишга эмас, асардаги тарихий таҳлил учун зарур бўлган деталларга ҳам эътиборини қаратиши керак. Бу ўқувчиларнинг

тарих қонуниятларини англашига олиб келади, уларнинг олган билимларини мустаҳкамлаш ва тўлдиришга ёрдам беради.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда ўқитувчи ҳар бир ўқувчининг индивидуал-психологик хусусиятларини ҳам инобатга олиши лозим. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини тушунтириш вақтида ўқувчиларнинг барчаси мавзунини муҳакама қилишда иштирок этишини назорат қилиш зарур, шунинг учун иложи борида ўрганилаётган миниатюра санъати асарини диққат билан кузатишга ҳаракат қилиш керак. Шундагина ўқувчи мавзудан узоқлашмасдан берилган топшириққа дарс давомида эътиборини жалб қилади. Кўргазмали қуроллар ўқитувчининг сўзда бажариши қийин бўлган ишини амалга оширади. Шу маънода тарих дарсларида ўқувчиларнинг суратга қараб жавоб беришларини қўллаш жуда фойдалидир.

13-14 яшар ўқувчига тарих курсидан маълум бўлган атама, одатда, онгида аниқ тарихий образ – тасаввурни вужудга келтиради. Ҳатто, ҳайкалторошлик, миниатюра, ва ҳ.к. тушунчаларни ифодалаган пайтда кўпинча ўқувчининг онгида дарсликдан ёки тарихий мазмундаги суратдан ўзлаштириб олган типик образ пайдо бўлади. Инсон онги мавжуд бўлган тасаввурларни айрим элементларга бўлиб чиқиш ва кўз олдига келтириш йўли билан янги комбинациялар ҳосил қилиб, аввал номаълум бўлган образларни яратиш қобилиятига эгадир. Ўқувчилар онгида мавжуд бўлган айрим тасаввурлардан қадимги замон ва ўрта асрлардаги ҳаётнинг яхлит манзараларини «чизиб чиқадиладар».

7-8- синф ўқувчиларининг узоқ ўтмишдаги ҳодисалар тўғрисида аниқ тасаввурлари кам бўлганидан, кўпинча, етишмайдиган тарихий тасаввурларни ҳозирги ҳаётдан олинган образлар билан тўлдириб борадилар. Шу сабабдан ўқувчилар онгида тарихий воқеликни замонавийлаштириш ҳоллари юз беради; қадимий меҳнат ва ҳарбий қуроллар, ҳозирги кундаги кийим-бош ва шу кабиларни қадимги замонга кўчиришда ифодаланадиган бундай замонавийлаштириш ҳоллари методик адабиётда қайта-қайта кўрсатиб ўтилган. Бунда сўзлардан ташқари, шартли белгилар ҳам жуда муҳим ҳисобланади.

Тарих фанидаги шартли белгилар орасида тарихий ва табиий-географик хариталарга ёзилган изоҳлар айниқса катта аҳамиятга эгадир.

Харита объектив суратда мавжуд бўлиб турган (ёки илгари мавжуд бўлган) воқелик, географик муҳит, халқлар яшаган жойлар, савдо йўлларини, географик кашфиётлар, айрим тарихий воқеалар, жараёнларни шартли белгилар билан акс эттиради. Лекин шуниси муҳимки, ўқувчилар картадан шартли белгилар орқали воқеликни – денгизлар, дарёлар, қирғоқлар тузилишини, шаҳарлар, каналлар, ҳарбий юришлар майдонини, давлат чегаралари ва ҳоказоларни тасаввур қила олсаларгина дарс самарали ўтишига ёрдам беради. Харита устида иш олиб бориш жараёнида изоҳнинг шартли белгилари орқали тарихий воқеликни тасаввур қила олишга ўқувчиларни ўргатиш билан бирга, бунга тегишли тарихий ҳодисаларни акс эттирувчи сурат, фотосурат ҳамда миниатюра санъати асарлари ва манбалардан ўқиш ёки тинглаш билан уйғунлаштириб олиб бориш зарур.

Оғзаки ва ёзма шаклда ҳикоя қилиш ва тасвирлаб беришда миниатюра мисолидаги материаллар ва шартли белгилардан фойдаланган ҳолда узвий суратда уйғунлаштириб бориш натижасида ўқувчиларда қадимги замон ва ўрта асрларга доир образлар галереясини яратиш ва ўша даврлардаги тарихий жараённи тасаввурлар тизимида акс эттириш учун материаллар тўпланади.

Билимни мустаҳкамлаш учун дарсда бир неча асардан фойдаланиш мумкин. Миниатюра санъати асарларидан керагидан ортиқ фойдаланиш ўқувчиларда дарсни қабул қилиш даражасини пасайтириши мумкин. Турли хил кўринишдаги, бир-бирига маъно жиҳатидан мос келмаган тасвирлар эса янги мавзунини ўрганишни қийинлаштиради ва ўқувчи онгида чалкашликлар келтириб чиқаради.

Таъкидлаб ўтилганлардан аён бўладики, «Ўзбекистон тарихи» дарсларида қўлланиши мумкин бўлган миниатюра санъати асарларига оид маълумотлар кўп. Бироқ, улардан мақсадга мувофиқ тарзда оқилона фойдаланиш лозим. Зеро, дарс ўлчанган маълум муддат – 40-45 дақиқани ташкил этади. Шу даврда маълум тарихий

мавзуларда дарс ўтиш жараёнида санъат асарларидан фойдаланишни бир тизимга, тартибга келтириш ёки педагогик технологиялардан фойдаланиш лозим бўлади. «Илм фанда, таълим-тарбияда тизимлар назариясини татбиқ этиш зарур, зеро уни ўз маънавиятининг таркибий қисмга айлантира олган киши ҳар қандай муаммоларни тез ва осон тушуниб олади, сақлайди, уларни татбиқ этишда янглишмайди» [98, 27].

Худди шу муаллиф «педагогик технологиянинг муҳим биринчи хусусияти унинг тизимлар назарияси қонуниятларидан келиб чиққанлигида эканлигини таъкидлайди». Яъни, шу асарда: «Ўқув жараёнининг технологияси алоҳида олинган битта дарсга, битта мавзуга ёки ўқув жараёнининг бир қисмига ва бутун ўқув предметига тузиб чиқиши» тавсия этилади [98, 28].

Педагогик технологияни яратишнинг бир неча тамойиллари мавжуд:

- муайян дарс, мавзу, ўқув предметидан кўзланган мақсадни шакллантириб олиш;
- умумий мақсаддан келиб чиқиб, дарсни ёки ўқув предметини модулларга ажратиш, ҳар бир модулдан кутилаётган мақсадни ва модуллар ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар тизимини аниқлаб олиш;
- модуль ичида ечиладиган масалаларнинг ҳар бири бўйича тест саволларини тузиб чиқиш;
- мақсадлар аниқ бўлиб, тест ва саволлар тузилганидан кейин мақсадларга эришиш усуллари сақланиб, уларни ишлатадиган аниқ жойларини белгилаб олиш;
- тизимли ёндашув тамойилига биноан дарс қисмлари орасидаги зарурий боғлиқликларга ва фанлараро алоқаларга алоҳида эътибор қаратиш» [98, 28].

Эътиборли жиҳати шундаки, юқоридаги компонентларнинг ҳар бири учун миниатюра санъати намуналари ўқув элементи бўлиши мумкин. Объектив суратда мавжуд бўлган олам, табиат ва инсоният жамияти буюмлар, одамлар, ҳодисалар, ранглар ва шаклларнинг бутун конкрет хилма-хиллиги образларда акс этади. Шунга кўра билиш фаолияти жонли, эмоционал жиҳатдан таъсирли нарсалар

ўқувчиларни реал воқеликни ҳамма вақт ҳис қилиб боришига имкон беради.

Бу борада санъат асарларини бадиий таҳлил қила олиш жараёни тўғрисида тасаввурга эга бўлиш ва уни ўқувчиларга тушунтириш ҳам муҳим таълимий аҳамиятга эга. Бунда композиция сюжети, тузилиши, ранги, тасвирий-ифодавий воситалари муҳим ўрин тутади. Композиция – жойлаштириш, ижод қилиш натижасида санъатнинг алоҳида қисмларини мантиқан бир бутунликка келтиришни англатади [112, 29-30].

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари орқали ўқувчилар тарих дарсида ўтилган мавзунини қандай ўзлаштирганлигини аниқлаш учун санъат асарларини таҳлил қилиш, асарда қандай тарихий воқелик тасвирланганлигини шарҳлашни вазифа сифатида бериб, натижани баҳолаш орқали ўқувчининг ўқув материалини ўзлаштириш даражасини аниқлаш мумкин. Бу ҳолатда қўйиладиган вазифа ўқувчи мавзунини тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари ғояси асосида очишдан иборат бўлади. Шу тариқа ўқувчиларда тарихий воқелик билан миниатюра мазмунини ўртасидаги алоқадорликни англаш малакаси ҳосил бўлиб, бир вақтнинг ўзида бир неча ўқувчини ҳам баҳолаш имконияти вужудга келади.

Шу ўринда К.Д. Ушинскийнинг қуйидаги сўзлари аҳамиятга моликдир. «Гапиртириш қийин бўлган синфлар (бундай синфлар бизда жуда кўп) сурат ёрдами билан жуда тез суҳбатга киришиб кетадилар, муҳими шуки, эркин равишда ҳеч бир кишининг мажбурловисиз ҳам гапириб кетадилар» [132, 78].

Ҳар бир дарснинг мақсади, аввало, ўқувчиларда тарихий ҳодисалар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш ва уларни мустақил равишда таҳлил қилиш натижасида хулосалар ясаш, ўқувчиларда шахсий фикрни уйғотишдир. Ҳар бир ўқувчини баҳолашда дарс мавзусининг қай даражада исботланганлиги, далилларга таянганлиги, тарихий мавзудаги манбаларга асосланганлиги бош мезон бўлмоғи лозим.

Машҳур педагог В.А. Сухомлинский турли соҳалар ва тарбия шакллари ўртасидаги узвий ўзаро алоқа ҳамда ўзаро боғлиқликни

таъкидлаб, мазкур жараёндаги энг муҳим нарсa педагогик таъсирларни уйғунлаштириш муаммоси деб ҳисоблайди [124, 129].

Тарбиянинг энг муҳим қонуниятларидан бирини ифода этувчи бу муаммонинг моҳияти, – деган эди у, – қуйидагилардир: шахсга таъсир этувчи ҳар бир воситанинг педагогик самараси бошқа таъсир воситаларининг қанчалик ўйланганлиги, мақсадга йўналганлиги, самаралилигига боғлиқдир. Шахсга кўрсатиладиган исталган таъсир, агар юзлаб бошқа таъсирлар бўлмаса, ўз кучини йўқотади.

Шу маънода Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш таълимий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, тарбиявий аҳамиятга ҳам эгаки, бу, айниқса, эстетик тарбия воситаси бўлиб хизмат қилади, яъни тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш таълим ва тарбияни комплекс тарзда олиб бориш имконини беради.

Ўзбекистонда эстетик тарбия муаммосининг таниқли татқиқотчиларидан бири профессор С. Файзулина ўқувчилар ўртасида олиб бориладиган эстетик тарбиянинг муваффақияти қуйидаги омилларга боғлиқлигини таъкидлайди:

1. Ўқувчилар санъатни чуқурроқ тушунишга, ўрганишга, ҳис қилишга интилишлари учун ўзига хос тарғибот-ташвиқот ишларини ўтказиш.

2. Эстетик тарбияга оид истиқболли режанинг мавжудлиги.

3. Эстетик тарбияда мусиқа, тавсирий санъат, адабиёт ва шу каби воситалардан фойдаланиш.

4. Ўқувчиларнинг ҳаваскорлигига, уларнинг санъатга оид суҳбатларини тайёрлаш ва ўтказишда фаол иштирок этишларига чақириш [129, 37]. Масалан, тарихий шахс ёки воқеликка бағишланган тематик кечада миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш орқали, биринчидан, тадбирни юқори савияда ўтказиш таъминланса, иккинчидан, қўшимча манбалар (бизнинг мисолимизда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари) воситасида илмий, маънавий ҳамда бадий-эстетик тарбия жараёни кечади.

5. Ўқувчиларда санъатга қизиқишни сингдириш мақсадида кўрсатиладиган кундалик ва кўп қиррали фаолият.

Тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг яна бир муҳим жиҳати мавжуд. Бу омил эстетик тарбия хусусиятлари билан бир қатор муштаракликларда ўз аксини топади. Бу борада педагог олима С. Файзулина ўз тадқиқотида эстетик таълим ва тарбия беришнинг қуйидаги тамойилларини қайд этиб кўрсатадики, улар миниатюра санъати асарларидан тарих дарсларида қўлланилганлиги боис бизнинг тадқиқотимиз нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.

1. Ғоявий эстетик йўналганлик.
2. Илмий ва назарий билимларнинг амалиёт билан алоқаси.
3. Онглилик ва эмоционалликнинг ўзаро таъсири.
4. Эстетик таълим ва тарбиянинг бирлиги.
5. Эстетик тарбия ва эстетик фаолиятнинг кўпқирралиги.
6. Ўқувчиларнинг таълим-тарбия жараёнидаги фаоллиги ва мустақиллиги.
7. Тизимлилик, изчиллик, ворислилик.
8. Жамоавий меҳнат шароитида шахснинг ёши ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш.
9. Эстетик тарбиянинг касбий йўналганлиги.
10. Эстетик тарбиянинг оммавийлиги, умумийлиги [129, 59].

Бу жиҳатлар тарих таълимини ҳам қизиқарли бўлишига салмоқли ҳисса қўшиши мумкин.

Демак, тарих дарсларида ёки умуман дарсларда миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш жараёнига ҳам бир неча педагогик талаблар қўйилади:

1. Дарсда фойдаланилаётган ёки қўлланилаётган миниатюра санъати асари Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг концепцияси ва ДТСга, ўқув дастурлари талабларига мос келиши.
2. Асардаги тарихий воқеа тасвирининг реаллиги ва объективлиги.
3. Миниатюра санъати асарининг мазмуни ўқувчилар ёши ва онгига мослиги.
4. Асарнинг намоиш этиш учун қулай параметр ўлчамларда бўлиши, яъни 10x10 см дан кам 100x100 см дан кўп бўлмаслиги.

5. Асарни синф хонасида жойлаштиришнинг қулайлиги: (уни ошишга, ёпиштиришга, қўйиб қўйишга, кўрсатишга қулайлиги).

6. Асарнинг полиграфик параметрларининг сифатлилиги (рангларнинг ёрқинлиги, тозаллиги ва б.)

7. Асарни янги дарсда олинган билимларни мустаҳкамлашга ва бойитишга хизмат қилиши.

8. Асар тўғрисидаги маълумотнинг илмийлиги, рақам ва далилларга асосланганлиги, тушунарлиги.

9. Миниатюра ва амалий санъат асарлари мазмуни ва композицион ечимдаги деталлар (курол-аслаҳа, безаклар, кийим-бош ва б.) тарихий ҳақиқатни миниатюраларда ифодаланган эквиваленти эканлиги.

10. Миниатюра санъати асарлари намуналарини бошқа манбалар билан алоқадорлигини, жумладан, тарихий билимлар, замондошлар хотиралари, мемуар асарлар, солномалар ва б.

11. Синф кесимида ўқувчиларнинг муайян ҳолатларда алоҳида индивидуал-психологик хусусиятларига мослиги.

12. Аниқ бир мавзу учун танлаб олинган миниатюра санъати асарини айнан шу мавзунинг мазмуни, таълимий ва тарбиявий мақсад ва вазифаларига мослиги. Бу омил тарих дарслари учун муҳим омил саналади ҳамда миниатюра санъати асарларига қўйиладиган умумий педагогик талаблар билан бир қаторда хусусий характердаги талаблар мавжудлигини аниқлатади.

13. Асар композицион қурилиши, сюжетига кўра таҳлил учун қулайлиги. Одатда миниатюра санъати бўйича ўқувчиларнинг саводхонлик компетенциялари тизимида ўқувчиларнинг миниатюра санъати асарининг мазмуни, композицияси, рангшунослик ечимлари каби параметрлари таҳлил этилади. Бу параметрларни тарих таълими мақсади ва вазифаларига монанд тарзда таҳлил қилиш орқали ўқувчилар тарихий воқеликни миниатюра мисолида тасвирланишининг моҳиятини очиқ беради.

Тарих дарсларини тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб ташкил этиш ўқувчилар фаолиятини янада қизиқарли қилиш билан бирга, уларнинг билиш фаолиятларини, жумладан материал, далил, сана, номлар ва бошқаларни ўрганиш

самарадорлигини оширади. Улар ёрдамида тарихий маълумотни эслаб қолиш, қайтариш, мустаҳкамлаш каби таълимий жараёнлар осон, онгли, фаол тарзда кечади. Бу каби дарс ўтиш ўқувчиларда бошқа тарихий мавзулар ва фанларни ўзлаштиришга ёрдам берувчи тарихий мантиқни шакллантиради.

2. 2. Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг мазмуни, методикаси ва дидактик имкониятлари

Умумтаълимнинг барча соҳаларида қўшимча манбалардан фойдаланиш муҳим дидактик восита сифатида алоҳида эътиборга молик. Ўзбекистон тарихини ўқитишда бу омил, айниқса, муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари ўқувчилар учун реал тарихий воқеа ёки ҳодисани теран англашда ишончли манбадир. Бу, ўз навбатида, ўқув жараёнини муайян дидактик имкониятларни яратувчи педагогик талаблар асосида ташкил этишни тақозо этади.

Агар ўқитувчи шу педагогик талабни эътиборга олмас экан, ўзи ва ўқувчи ўртасида кўз илғамас «психологик тўсиқ» пайдо бўлади. Натижада ўқув-тарбия жараёнига салбий таъсир қилади. Бунинг учун ўқитувчи психология ва педагогика фанлари ютуқларидан, тарих фанини ўқитишнинг методологик асослари, янги методлари, жумладан тарих таълимини бойитиш, унинг дидактик имкониятларини кенгайтириш борасида изланишлар олиб бориши лозим. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда таълим жараёнига таълимнинг интерфаол методлари татбиқ этилмоқда. Демак, таълим жараёнида интерфаол методлардан фойдаланиш – ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро алоқа, муносабатларни янада кучайтириш, фаоллаштиришни англатади. Шу маънода Ўзбекистон тарихи дарсларида миниатюра санъати асарлари, хусусан, «Зафарнома» ва «Бобурнома» асарларига ишланган миниатюралардан фойдаланиш, биринчидан, таълим жараёнини фаоллаштиради. Зеро, айнан миниатюра санъати асарлари ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги алоқани фаоллаштиради. Иккинчидан, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари тарих дарсларини самарали ташкил

этиш имкониятини дидактик жиҳатдан бойитади. Шу ўринда ўқитувчиларнинг тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан самарали фойдаланишлари учун тарих дарслари жараёнида ўқувчилар билан ишлаш йўллари, уларнинг мазмуни ва амалга ошириш шакллари қандай бўлиши керак, деган ҳақли савол туғилиши табиийдир.

Тарих фани ўқитувчиси фаолиятидаги муҳим жиҳатларидан бири – ўқитувчининг ўқувчиларга яқинлиги, яъни унинг педагогик тактикани тўғри ташкил қила олишидир. Зеро, барча педагогик натижалар каби тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўргатишда ҳам ўқитувчи ўқувчининг энг яхши ва меҳрибон устози ҳисобланади. Шу ёндашув миниатюра санъати асарларини тарихий манба сифатидаги татбиқи жараёнида ҳам сақланиши лозим.

Ўқувчиларнинг тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганишнинг масъулиятли босқичи – ўқитувчининг янги ўқув материални баён қилишнинг мос йўлларини излашидир. Янги дарс самара бериши, дарсда ўқитувчи кўзлаган мақсадига эришиши учун бу жараён ўз ичига қуйидагиларни олиши керак:

- мавзуга оид мисоллар келтириш;
- методик тизим компонентларини, энг аввало, дарсда баён қилинадиган тарихий тушунчалар (ғоялар, қонуниятлар, воқеалар, фактлар ва ҳ.к.)ни таҳлил қилиш, уларни асосий ва иккинчи даражали қисмларга ажратиш керак. Шунинг учун ҳам бу жараён дидактикада дарслик матнининг тушунчалар жиҳатидан таҳлили деб юритилади. Бунда ўқитувчи дарсда таҳлил қилиши, уларни асосий ва иккинчи даражали қисмларга ажратиши керак. Шунинг учун ҳам бу жараён дидактикада дарслик матнида келтирилган тушунчаларнинг алоқадорлигини аниқлаб, ўзаро боғланиш ўрнатади, ўқувчиларга бериладиган йўналтирувчи саволлар тизимини тузиб чиқади;

- тарих дарсида ўрганилиши зарур бўлган далиллар, тушунчалар маълум мантиқий кетма-кетликда ва изчилликда баён қилинади. Шунинг учун ўқитувчи, биринчи навбатда, нимани аввал, нимани кейин баён қилиш йўлларини белгилаб олади. Шу ўринда, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини дарс (ўқув материали

баёни)нинг қайси қисми (босқичи)да қандай шаклда тақдим этилишининг дидактик ҳолатини олдиндан режалаштириш лозим. Шунингдек, ўқув тизимида ҳам миниатюра санъати асарларининг ўрни аниқ белгиланган бўлиши талаб этилади. Бу матнни мантиқий тадрижий жиҳатдан таҳлил қилиш услуби миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг дидактик имкониятлари, тизимида ўқувчиларнинг тайёргарлик даражалари, имкониятлари, ёш хусусиятлари қатъий тарзда эътиборга олиниши ҳам миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг дидактик имкониятларини оширади.

Дарсда муаммоли вазият яратишфанлараро алоқани амалга ошириш йўлларини, уйга бериладиган вазифанинг ҳажми ва характерини белгилаб беради. Бу тадбирда ҳам ўқувчиларда мустақил тарзда мавзуга монанд миниатюра санъати асарини топиш ҳамда мазкур асарни ўрганилаётган мавзу билан тарихий мантиқий боғлиқлиги ҳақида мустақил мушоҳада юритишга ҳаракатидан тарихий мантиқий боғлиқлиги ҳақида мустақил мушоҳада юритишга ва характерини белгилаб беради ва миниатюра санъати асарларини топишда ўзига хос изланишни амалга оширади, яъни тарихий факт ҳақида мушоҳада юритади. Иккинчидан, ўқувчи топган манба ҳақиқатдан ҳам муайян мавзуга мос келиши мумкин. Бу омил ўқитувчига қўшимча дидактик қулайлик яратади. Учинчидан, бу жараён ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида мулоқотни фаоллаштиради. Қолаверса, ўзига хос қизиқтирувчи омил сифатида бошқа ўқувчиларни ҳам фаол бўлишга ундайди. Шу мақсадда у ўқувчиларни бирдек дарсга жалб қилиш, уларни янги материал мазмунига қизиқтириш йўлларини излаб топиш учун дарслик матнини психологик жиҳатдан таҳлил қилади.

Ўзбекистон тарихини ўқитиш борасида изланишлар олиб борган методист олим, педагог С. Маҳкамов илмий тадқиқот ишида тарих таълими узвийлигини таъминлашнинг олти шаклини ажратиб кўрсатади:

1. Хронологик (ретроспектив) алоқалар янги мавзунини тушунтиришда Ўзбекистон ва Жаҳон тарихидан илгари маълум

бўлган ўқув материалларига таяниб, ўқувчиларга мурожаат қилиниши.

2. Истикболдаги алоқалар. Келгусида тизимли равишда ўрганиш кўзда тутилган материалларга олдиндан мурожаат қилиш.

3. Синхрон алоқалар. Мазмунан бир-бирига яқин бўлган икки мавзунини ўрганиш бир вақтга тўғри келиши.

4. Ахборот берувчи алоқалар. Алоқанинг бу турига тарихий факт ва тушунчалар даражасидаги алоқалар киради. Ахборот берувчи алоқаларнинг ўзи яна қуйидаги турларга ажратилади:

- назарий жиҳатдан – тарих синфлар курашидан иборат эмас, балки у инсоният жамияти тараққиёти тўғрисидаги фан эканлиги. Инсон тарихини яратувчиси, иштирокчиси, инсон доимо олдинга интилади. Айнан шунинг учун ҳам тадқиқ этилаётган тарихий манбалар «Зафарнома» ва «Бобурнома»га ишланган миниатюраларнинг бош сюжети тарихий воқеа бўлса, асосий фигуралари инсонлар бўлган;

- тарихий фактлар билимларнинг энг оддий турларидан ҳамда таҳлил қилиш ва умумий хулоса чиқариш учун манба, материал ҳисобланиб, мураккаброқ билимлар таркиби, бирликлари, тарихий тушунча, ғоя, назария, қонуниятларини ўзлаштиришда самарали восита бўлиб хизмат қилади;

- тарихий тушунчалар, инсонни тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганишда предмет ва ҳодисаларнинг умумлаштириш усулларида бири бўлиб, унинг ёрдамида нарсаларнинг умумий, муҳим белгилари, объектив воқелик, ҳодисаларни билиб олади;

5. Методологик характердаги алоқалар. Бу алоқалар ўқувчиларнинг умумжаҳон ва ватан тарихи бўйича тарихий фактларни ўрганиши натижасида тарихий воқеликни англаш, жамият тараққиётининг яхлит моҳиятини тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари орқали идрок этиш орқали шаклланган, умумлашган, тасаввури кенг тушунчаларда, дунёқарашга оид тарихий ғояларда акс этади.

6. Фаолият йўсинлари алоқалари. Бу алоқа кўникма ва малакалар тизимида амалга оширилади (масалан, ижодий фикрлаш,

ўқув-коммуникатив, ташкилий-библиографик ва ҳ. кўникма ва малакалар). [86, 17] Мазкур ривожлантирувчи таълимнинг марказида шахсни таълим-тарбия воситасида мақсадга эришишига йўналтирилган умумий ва интегратив қобилият ва тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганиш ётади.

Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда дидактиканинг оддийдан мураккабга тамойилидан фойдаланилса, унинг имкониятлари кенгаяди. Худди шундай фикрни тарих таълим жараёнида фойдаланилаётган методларга нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Бундай методик усулларни ушбу илмий муаммога нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқ:

- кўрсатиш (мисоллар, далиллар келтириш ва ҳ.к. воситасида намойиш этиш);

- топшириқ ва мисоллар (мантикий, муаммоли ва ҳ.к.) бериш;

- таққослаш, тарихий экскурсия, мозийга назар ташлаш;

- ўтмишга саёҳат;

- турли жадваллар тузиш;

- жаҳон тарихи билан мавзуларни боғлаш орқали таҳлил қилиб умумлаштириш;

- янги педагогик технология асосида қўшимча манбалардан фойдаланиб, дарс ўтиш, умумлаштирувчи ва такрорлаш дарсларида ушбу алоқаларни қўллаш.

Бундай шакл ва усуллар орқали дарс ўтишдан асосий мақсад иккала тарих курсини боғлаш мумкин бўлган мавзу материаллари мазмунини узвий алоқадорликда ўраганишда ёрдам бериш билан бирга ўқувчиларнинг яхлит илмий дунёқараши, тарихий билимлар тизимини шакллантириб, таълим самарадорлигига эришишдир.[86, 16]

Дарс – таълимнинг асосий шакллари экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши ҳамда ўқувчининг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши дарс олдида қатор дидактик талабларни қўяди.

Жумладан, ҳар бир дарсда: аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда пухта режалаштириш; аниқ ғоявий, мафкуравий йўналишга эга бўлиш; мактабнинг ижтимоий муҳити имкониятларини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан алоқадорликда, кўрсатмали воситалар билан жиҳозланиши; характериға мос усул, услуб ва воситалардан самарали фойдаланиш; дарс жараёнида ўқувчи ва ўқитувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши; ўқувчи пассив тингловчига айланмаслигини таъминлаш; машғулотларни бутун синф ва ҳар бир ўқувчи билан, уларнинг шахсий хусусиятларини эътиборга олган ҳолда олиб бориш; дарснинг мазмуни ва характериға қараб халқимизнинг бой маънавий мероси ва кадриятларидан самарали фойдаланиш.

Профессор Н.Мўминов раҳбарлигида муаллифлар гуруҳи дидактик тамойилларға тўхталиб, уларға:

- таълим-тарбияда таълим олувчининг диққатини берилаётган билимға қаратиб, унинг жараён охириға қадар сақлаб туриш;
- ҳар қандай объектив ҳақиқатни илмий асослаб бериш;
- билим беришда ўқувчининг имконияти ва хусусиятидан келиб чиқиб кўпроқ кўргазмали воситалардан фойдаланиш ҳамда мутаазамлилик ва давомийликни таъминлаш;
- ўқув жараёнини меҳнат жараёни билан қўшиб олиб бориш;
- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчиларнинг фаоллиги ва онглилигини таъминлаш;
- таълим ва тарбия тизимли, изчил бўлиши ва улар бирлиги тамойиллари киради [101, 175].

Юқоридаги умумтаълим мактабларида ўтилаётган дарсларға қўйиладиган дидактик талаблар ва тамойиллар Ўзбекистон тарихи дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш учунҳам қўлланилади. Навбатдаги муаммо миниатюра санъати асарларининг дидактик имкониятлари нималардан иборат, улардан фойдаланган ҳолда қандай натижаларға эришиш мумкин каби саволларға жавоб олишдан иборат.

Миниатюра санъатининг таълимий ва тарбиявий имкониятларини тадқиқ этар экан, А. Сулаймонов бу ҳолатни қуйидагича талқин этади:

«... Темурнома дарсларини самарали ўтказиб, ўқувчиларни тарихдан олган билимларини уларнинг шахсий эътиқодларига ўсиб ўтишини таъминлашда Темур мавзуларига бағишланган Шарқнинг машҳур рассоми, миниатюра санъати бобида тенги йўқ мусаввир Камолиддин Беҳзоднинг, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сига ишлаган миниатюралари айниқса эътиборга моликдир. Амир Темур даврининг алоҳида характерли лавҳалари ниҳоятда жозибали тасвирланган. [Сулаймонов А. Ўзбекистон тарихини ўрганиш жараёнида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш // «Халқ таълими» журнали. 2009. – 5-сон. – 107-б.].Шунингдек, муаллиф Темурийлар даври тарихини ўрганишда «Зафарнома»га бошқа мусаввирлар томонидан ишланган миниатюралар тарихий манба сифатида муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди.

Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг дидактик имконияти кенглиги шундаки, биринчидан, у кўргазмали таълимнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Иккинчидан, ўқувчининг кўриш сезгисига таъсир этиб, унга мавзу ҳақида кўпроқ маълумот беришнинг қулай дидактик имконияти юзага келади.

Учинчидан, ўқувчида буюк тарихий шахслар тимсолини, буюк асарлар мазмунини теран тушунишга, англашга имкон беради.

Тўртинчидан, ўқувчи эътибори ва диққатини жамлашга, дарсга қаратишга, турли ҳаёлларини йиғиб олишга ундайди.

Бешинчидан, ўтилган мавзу, олинган ахборот-маълумотни мустаҳкамлашга асос бўлади.

Олтинчидан, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида ўзаро мулоқот, савол-жавобга асосланган коммуникатив қулай ҳолат юзага келади.

Еттинчидан, ўқувчининг дунёқараши, билимлар кўлами тарихий атамалар, шунингдек, санъатга оид атамлар луғати билан бойитилади.

Саккизинчидан, ўқувчиларминиатюра санъати ҳам тарихий вазият ва воқеликнинг бевосита инъикоси эканлигини тушуниб етишларига ёрдам беради.

Тўққизинчидан, тарих дарсларида қўлланилган миниатюра санъати асарлари орқали ўқувчи миллатимиз, халқимиз санъатининг дунёдаги ўрни ва нуфузини англаб етади.

Ўнинчидан, ўқувчиларда миниатюра санъати асарлари воситаларида буюк сиймолар, уларнинг образларини яратиш санъаткор боболаримиз билан фахрланиш туйғусини шакллантиради.

Ўн биринчидан, ўқувчиларнинг мамлакатимизда мавжуд санъат хазиналаридан: галереялар, музейлар, кўргазма залларига ташриф буюришларига, улардан эстетик завқ олишга рағбат бўлувчи замин яратади.

Ўн иккинчидан, ўқувчи санъатни, санъат асарни билган, севган киши ватани, халқининг севимли фарзандига айланишини юракдан ҳис этади ва ҳ.к.

Тарих фанини ўқитишнинг кўргазмали методи ва тарих таълимининг амалий методи воситасида ўқувчиларда ўтмиш тўғрисида аниқ ва тўғри тасаввур ҳосил бўлиб, улар амалий жиҳатдан зарур малакага эга бўладилар. Ўқувчиларга эшитиш, кўриш ва сезги органлари орқали таъсир этиш тарихий ҳодисаларни тасаввур қилишларига ёрдам беради. Натижада уларнинг билим ва малакалари чуқурлашади ва мустаҳкамланади. Бунинг учун таълимнинг кўргазмали методи жуда катта таълимий аҳамиятга эга.

Тарихий материаллар шундай қуриладики, бунда биринчи дарсда асосий ҳолатга йўналтирилган, ўзлаштириш мажбурий бўлган назарий материаллар баён қилинади. Кейинги дарсларда эса ўқувчилар уларни таҳлил қилиб, таққослаб, умумлаштириб, янги далилларга танқидий кўз билан баҳо бериб, қўллай бошлайдилар.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганишда фалсафа, психология, тарих, санъатшунослик, адабиётшунослик ва педагогика фанларининг ҳамкорлиги ўзига хос дидактик талаб бўлиб, бу омил тарих таълими жараёни самарадорлигининг ортишини таъминлайди. Бунда ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини ташкил қилиш масаласи катта аҳамиятга эга. Шу сабабли биз мавжуд адабиётлар, тарихий мавзудаги миниатюра санъати

асарлари, уларнинг моҳияти, шаклланиш хусусиятлари ва имкониятларини ўрганиб чиқдик.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини бадиий-эстетик жиҳатдан талқин этиш ўқувчиларнинг тарихий жараёнларни идрок этишларининг қуйидаги таълимий ва тарбиявий асосларини мустаҳкамлайди:

- миллат тарихи билан боғлиқ воқеаларни билиш жараёни онгли тарзда кечади;

- халқнинг моддий ва маънавий хазинасидан хабардорлик даражаси ортади;

- миллатнинг тарихан шаклланган урф-одатлари ҳақидаги билимлари мустаҳкамланади;

- анъана ва қадриятлар тарихи, уларнинг мазмуни ва моҳияти ҳақидаги тасаввурлари кенгаяди;

- диний ва миллий ўзликни англаш ҳисси ортади;

- тарихий хотира ва онгни юзага чиқариш ва уни шакллантириш йўл-йўриқларини ишлаб чиқиш каби таркибий қисмлардан иборат.

Мазкур таркибий қисмларнинг педагогик воситалар билан алоқадорликда, ўқувчилар онгига сингдирилиши уларнинг тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганиш жараёнини назарий ва услубий жиҳатдан бойитади.

Ўқувчининг Ўзбекистон тарихи дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганиш бу – мактаб ўқувчисининг ўз халқи, миллий давлатчилиги тарихини билиш эҳтиёжидан келиб чиқувчи фикрлаш кўникмаси ва малакаси, таҳлил, синтез, таққослаш, умумлаштириш, аналогия, тарихийлик, илмий билиш усулларида фойдаланиш каби таркибий компонентлардан иборат мажмуидир. Ушбу таъриф мамлакатимиз мактабларида тарих таълимининг бевосита мақсади ҳисобланмиш – ўқувчиларга тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўргатиш орқали тарихий жараёнга яхлит ҳодиса сифатида, тизимли ёндашиш (ўтмиш, бугун, келажак), уларда тарихий билимлар воситасида ижодий ёндашув малакаларини ҳосил қилдириш ҳамда ўқувчилар қалби ва онгига миллий истиқлол ғоясини сингдириш билан уйғунлашади.

Тарих таълими жараёнида тарихий тушунчани тарихий воқеа билан уйғунлаштириш натижасида ўқувчилар унинг назарий моҳиятини англаш имкониятига эга бўладилар. Тушунча тасаввурни уйғотади, бу эса воқеа ва ҳодисаларга ўқувчиларнинг ўз муносабатини билдириш имконини беради ва уларни қайд қилишга замин ҳозирлайди. Мазкур вазиятларда тасаввур қилиш, объект ва субъектнинг умумий ўзаро муносабати ва алоқаларини тушуниш жараёни кенгайди. Бунда ўқувчилар тарихий материални ўзлаштириш учун қуйидаги амалий фикрлашга асосланган вазифаларни бажарадилар:

- тарихий тушунчалар тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг асоси, манбаи сифатида шаклланади. Тарих фанини сифатли ўзлаштириш тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини яхши билишга олиб келади;

- тарихга оид билимларни ўқиш, ўрганишда нафақат умумий воқеа-ҳодисалар, балки унда тарихга оид тушунчалар, мисоллар, далиллар, фактлар, ҳукм ва хулосалар ҳам иштирок этади. Бу омил ўқувчининг тарихий билимларини янада бойитишни таъминлайди.

Ўтказилган илмий тадқиқот иши бу борада истиқболда олиб борилиши зарур бўлган илмий тадқиқот ишларининг асосий йўналишларини белгилаш, шунингдек, ўқувчиларда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганишни таъминловчи умумий методикани тавсия этиш имконини беради.

7-8 синфларда «Ўзбекистон тарихи» дарслиги асосида ўқувчилар ватанимиз ҳудудида IV асрдан бошлаб XIX асрнинг биринчи ярмигача бўлган тарихий даврни ўрганадилар.

7-синфда V–XV асрлардаги ватанимиз тарихини ўрганиш ўқувчиларнинг илк феодализм, феодализмнинг ривожланган даврини, бир қанча давлатларнинг юртимизда пайдо бўлганлиги, халқимизнинг босқинчиларга қарши кураш мавзуларини ўрганиш жараёнида тарихий фактлар, хронологик саналар ва номлар билан бирга, тарихий ривожланишнинг баъзи умумий қонуниятларини ҳам тушуниб оладилар. Шу сабабдан 7-8 синфда ватанимиз тарихини мазмунан тўла ва илмий-назарий жиҳатдан ёритиш имконини беради.

Ватанимиз тарихига доир тарихий мавзудаги тасвирий санъат асарларини ўрганиш ўқувчиларнинг тарихий тараққиёт даражасини чуқурроқ тушуниб олишлари учун билим олиш манбасини кенгайтиради.

Миниатюра санъати асарлари ҳақида ҳам маълумот бериш, ҳам кўрсатиш орқали ўқув материални тафаккурда идрок этиш, уларни онгли, пухта ва ишончли ўзлаштириб олиш диққатнинг барқарор ва турғун бўлишига сабаб бўлади.

Ўқитувчи дарсларда кўргазмалар ёрдамида воқеанинг манзараси, иштирокчиларининг типик образларини ўқувчилар кўз ўнгига гавдалантиради. Улар ҳаёлан воқеанинг иштирокчиларига айланадилар. Бинобарин, кўргазмали қуроллар ва фан-техника воситалари таълим-тарбия жараёнида ўқитувчи баёнининг таянчи, ўқитиш самарадорлигини оширишнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади. Бироқ кўргазмали қуроллар мавзуга мослаб танланиши лозим. Ўқитувчи томонидан ўрганиладиган мавзунинг мақсади, таълим ва тарбиявий вазифалари, мазмуни синф ўқувчиларининг умумий тайёргарлигига қараб монолог, диалог, қисқача баён ёки ҳикоя шаклида, тушунтириш, мунозара юритиш, маъруза ва бошқа шаклларда амалга оширилади.

Ўқув ва методик қўлланмалар, тарихий ҳужжатлар, бадий ва тарихий асарлар ўқитувчи ва ўқувчилар учун билим манбаи бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчи шу тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари устида тизимли иш олиб бориши, ўрганиши ва дарсда улардан тўғри фойдалана билиши лозим. Шундагина ўқитувчининг баёни ўқувчиларга тушунарли бўлади, уларга ғоявий-сиёсий жиҳатдан кучли таъсир кўрсата олади. Шунингдек, ўқувчиларни миниатюра санъати асарлари устида ишлашга ўргатади. Санъат асарлари устида ишлаш дарсда ўқувчилар фаолиятини фаоллаштиради, уларнинг тарихий билимларини чуқурлаштиради, тарихий факт ва воқеаларнинг моҳияти, ўзаро алоқаларини тушуниб олишга, дунёқарашида тарихни шу давр нуктаи назари асосида тушунишга ёрдам беради, тарихий воқеаларга одилona баҳо беришга ўргатади. Ўқувчилар ҳар хил санъат асарлари устида меҳнат қилиб,

мустақил ишлаш малакасига эга бўладилар ва тарихий тадқиқот ишлари билан танишиб борадилар.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда, бир неча бор таъкидлаб ўтганимиздек, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг роли каттадир, чунки улардан нафақат дарсда, балки дарсдан ташқари машғулотларда ҳам фойдаланиш мумкин бўлади. Бу омил миниатюра санъати асари намуналарини тарихий манба сифатида узлуксиз ўрганиш учун қулай таълимий муҳитни юзага келтиради. Албатта, бу жараёнда ўқувчиларга мустақил фойдаланиш имконини бериш керак. Тарих фанини ўқитишда фойдаланиладиган санъат асарларини қуйидаги икки турга:

- ўрганилаётган даврнинг тарихий мавзуда тасвирланган миниатюра санъати асарлари;

- замонавий рассомлар томонидан ишланган тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларига бўлиш мумкин.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларида тасвирланган тарихий ҳодиса ва воқеалар ўша даврда яшаган шахслар ва ҳозирги замон рассомлари томонидан чизилган бўлиб, улар ўтмишни ўрганишда турли даврлар нуқтаи назаридан ёндашган ҳолда яратилган иллюстратив тарихий романлар, тарихий мавзуларда ёзилган қисса, ўрганилган давр ҳақидаги бадиий асарлар, беллетристик асарларга ишланган расмлар туркумига киради. Бу асарлар – тарихий манбалар, мемуар ҳужжатлар, илмий текшириш ишлари ва монографияларни ўрганиш асосида тузилган бўлиб, уларда ўтмиш воқеалар бадиий тасвирлар ва бадиий образлар орқали ифодаланади.

Ўзининг сюжети, композицион тузилишига кўра миниатюраларга ўхшаш бўлганлиги учун улардан ҳам тарихга оид материал сифатида фойдаланиш мумкин.

Миниатюра санъати асарларидан тарих дарсида фойдаланишда кўпроқ дарс материални хулосалаш ва умумлаштириш учун асос сифатида фойдаланиш мумкин. Беллетристик асарлар ўқув материалига аниқлик киритиш билан бирга ўқитувчи баёнининг образли ҳамда мароқли бўлишини таъминлайди. Масалан, Чингизхоннинг Ўрта Осиёга бостириб келишини Шарафиддин Али

Яздий ўзининг асарида тўлалигича баён қилиб берган. Ўқитувчи бадий адабиётдан, аввало, ўзининг баёнида дарс мавзусига оид қўшимча материал сифатида фойдаланади. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари ўқув материалига аниқлик киритади, тарихий воқеликни конкретлаштиради, ўқувчилар кўз ўнгида ўтмиш ва ҳозирги ҳаётини воқеаларнинг тўлиқ ва ёрқин манзарасини гавдалантиришга, уларнинг тарихий тасаввурлари тизимининг мукамал бўлишига ёрдам беради, ўқитувчи баёнининг ишончли, эмоционал ва қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Тарих фанини ўқитишда миниатюра санъати асарлари таълимий аҳамият билан бирга катта тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Тарихий шахслар ва арбобларнинг эзгу ишлари, илм-фанни ривожлантиришга қўшган ҳиссаларини ҳикоя қилишда уларнинг сиймоларидан фойдаланиш тарих таълими жараёни учун самарали воситалардан биридир. Ўзбекистон тарихи дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг тарбиявий аҳамияти шунда намоён бўладики, ўқувчиларда бу шахсларга нисбатан ифтихор, ғурур, миллий ўзликка нисбатан ҳурмат каби фазилатлар уйғотади.

Масалан, Ўзбекистон халқ рассоми Малик Набиев яратган «Амир Темур» портретини олайлик, бу ҳақда И. Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида шундай ёзади: «Мен иштирок этган навбатдаги йиғилишда ана шундай муҳокамалардан ўтган вариант устида фикр алмашдик. Унда Амир Темур тахтда шоҳона либосларда, қўлларини қилич устига қўйиб, ўйчан бир қиёфада ўтирар эди. Мен умрининг кўп қисми ҳарбий юриш ва сафарларда, эл-юрт ташвишида ўтган инсоннинг қўллари, бармоқлари, гавдаси қандай бўлиши, юз кўзлари қандай маъно англатиши зарурлиги ҳақида ўз мулоҳаза ва таклифларимни айтдим. Шундан сўнг Ўзбекистон халқ рассоми Малик Набиев ана шу фикрлар асосида портретни қайта ишлади ва бутунлай бошқа сиймо – бугунги кунда бутун халқимизга яхши маълум бўлган Соҳибқироннинг шундай қиёфаси пайдо бўлди. Айнан ана шу сиймо кейинчалик юрагимда Амир Темур бобомизга атаб барпо этилган барча ҳайкаллар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда пойтахтимизнинг Амир Темур хиёбониға, Самарқанддаги Кўксарой, Шахрисабздаги Оксарой майдониға хоҳ эрта тонгда, хоҳ кечкурун – қачонки бориб қараманг, чиндан ҳам Соҳибқирон сиймосида доимо нур жилваланиб турганини кўришингиз мумкин», – деб ёзади [70, 151–155].

«Малик Набиевнинг «Амир Темур» (1991) портретидаги оқ зарин, олтин безакли либосда оқ ранг билан уйғунлашган нур ёруғликка чиқиш рамзи сифатида намоён бўлган» [102, 61].

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, буюк аждодимиз тимсолининг ёрқин бўёқларда ифодаланиши барча қатори ўқувчи-ёшларға ҳам миллий ғурур ва ифтихор туйғусини бағишлайди. Ушбу ҳолатни 7-синфда «Миниатюра санъати» [102, 144] мавзусини ўтиш жараёнида қўллаш ва кўриш мумкин. Хусусан, бу ҳолат Улуғбек, Навоий, Шайбонийхон, Бобур портретларида ҳам акс этган.

Миниатюра санъати асарларининг ривожланиш тарихи билан боғлиқ равишда бир қанча асосий ҳолатлар, муҳим фикрлар устида тўхтаб ўтишга тўғри келади. Ўқувчиларни буюк маданий бойликларимиз билан таништирар эканмиз, бу маданиятни яратувчиси халқ эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу халқ ўзининг ўтмишдаги ҳаёти қанчалик оғир бўлишиға қарамай, фаолияти жаҳон аҳамиятиға молик бўлган ўз арбобларини яратди. Форобий, Улуғбек, Навоий, Камоллиддин Беҳзод ва Бобур каби буюк алломаларимиз бунга мисолдир ва уларнинг сиймоси ҳақли тарзда Ўзбекистон тарихидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган. Сиймолари Ўзбекистон тарихиға ҳамоҳанг тарзда ҳам тарихий, ҳам замонавий миниатюра санъатида ўзининг бетакрор талқиниға эға.

Ўқитувчи Бобурнинг ҳаёти ҳақида гапирганда, унинг лирикаси, билимға ўта чанқоқ бўлганлиги, меҳнатни севганлиги ва сабр-матонати ҳақида ҳикоя қилади. Ундаги мана шу хусусиятлар машҳур билим эгалари сафидан жой олишиги сабаб бўлганлигини таъкидлаш зарур. Бобурнинг мазкур фазилатларини талқин этишда миниатюра санъати асарлари муҳим аҳамият касб этади. Одатда, ўқувчилар ўтмишға ҳозирги замонға қарагандай қарайдилар, гоҳида уларға тарих шу кеча-кундузда бўлиб ўтгандек.

Тарих фанини юзаки ўқитиш, кўпинча ўтмишнинг жонли тасвирларини қуруқ схемалар билан алмаштириб юборилиши натижасида ўқувчилар гарчи тарихий масалаларда бир қанча фактлар ва назарий тушунчаларга эга бўлсалар-да, улар бутунлай ёки қисман ўтмиш ҳақидаги тўғри тасаввурга эга бўлмай қоладилар.

Тарихнинг аниқ ва ҳаққоний манзарасини, мазмунини ўқувчилар онгига етказиш ҳам бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Шунинг учун ҳам тарихий арбобларнинг ҳаёти ва фаолияти билан танишиш ўқувчилар учун тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини тўла тушунишга, маълум бир тарихий даврнинг ва ижтимоий муҳитнинг хусусиятларини билиб олишга ёрдам беради. Дарҳақиқат, ўқувчиларга маълум бир тарихий ҳодисани фақат умумий сўзлар билангина тушунтиришга қанча уринмайлик, ўқитувчининг гапларини ўқувчи тушунса ҳам, бу гапларнинг асл маъносини ҳар доим ҳам тўла англаб ета олмайди. Натижада уларнинг хотирасидан тезда чиқиб кетади. Чунки уни эслаб қолувчи таянчга эга бўлмайди. Агар бу ҳодисалар ўқувчиларга миниатюра санъати асарлари орқали жонли мисоллар билан тушунтириб берилса, ўқувчининг қизиқиши ортади. Масалан, ўқитувчи XIV аср бошларида ватанимизни мўғул босқинчиларига қарши курашида халқимизнинг жасорати, ватанпарварлиги ва бошқалар ҳақида қанчалик батафсил гапирмасин, бу умумий гапларнинг ҳеч бири ўқувчилар онгига чуқур сингмайди, юзаки ўтиб кетади. Агар Нажмиддин Кубро ҳамда Жалолиддин Мангубердининг қаҳрамонлиги, юрт озодлиги йўлида қурбон бўлишини ёрқин миниатюра санъати асарлари орқали кўрсатилса, ўқувчиларнинг тасаввурида ҳақиқий манзара ҳосил бўлади. Ўқитувчи ўқувчиларга миниатюра санъати асарлари орқали тарихни жонли тарзда гавдалантирса, тарих ўқувчиларнинг назарида узок ўтмиш, қуруқ афсона бўлиб қолмайди, балки объектив реалликка, том маънодаги билимга айланади. XVI асрнинг 40-йилларида Мансур ибн Усмон Кўҳистоний томонидан ёзилган «Абулхайрихон тарихи» асарига номаълум рассом томонидан ишланган «Жалолиддин жасорати» номли миниатюра асарида Жалолиддин Мангубердининг Чингизхон босқинига қарши кураш эпизоди

тасвирланган миниатюра Амударё тасвири орқали иккига ажратилган. Бир томонда бутун бошли мўғул жангчилари, бошқа томонда ягона Жамолiddин тимсоли ифодаланган. Пейзаж тасвири орқали майда ўтлар билан кўм-кўк рангли мўғул аскарлари, от эгар-жабдуқлари тасвирланган бўлса, қарши томонда яшил ўтлоқзор, қайсики бу ерда ёлғиз шаҳзода ва унинг оппоқ қордек оти тасвирланган [105, 13-26].

Шундай бир ҳодиса машҳурки, устоз Бехзод суврат чизилган саҳифани буюк Мир Алишернинг фирдавс монанд, осмон зийнатли мажлисига келтирди.

Сўнгра Мир мажлисда ҳозир бўлганларга қараб деди:

- Азизларнинг ҳозирча бу муҳим саҳифа таърифи ва тавсифи учун нималар келди.

Мир Алишернинг устози ва Хуросон аҳлининг машҳур кишиларидан бўлган мавлоно Фаҳриддин бундай деди:

- Маҳдумлар! Кўз олдимдаги очилган раъно гулларни, қўл чўзиб узсам-у, дасторимга санчсам!?

Мир Алишернинг дўсти ва уламо соҳиб Доро бўлса:

- Менда ҳам шундай истак бор эди. Аммо қўл чўзсам, дарахтлар учидаги қушлар ҳуркиб, учиб кетмасин, деб андиша қилдим, – дейди. Хуросоннинг хуштаб аҳлидан ва пешволаридан бўлган Мир Алишер билан доимо тегишиб, қочирим сўзлар айтиб юрадиган мавлоно Бурҳон:

- Мен мулоҳаза билан қўлимни тортиб, тилимни тиймоқчиман: агар сўз қотсам, мабода Ҳазрат Мир Алишер аразлайдилар ва юзларини буруштириб, қошларини чимирадилар, – дейди. Нозик табиатчан Мир унга «Латифатарош» деб лақаб қўйган Хуросонлик хушомадгўй (кишилардан) мавлоно Бадахший бўлса:

- Эй мавлоно Бурҳон, агар беодоблик ва густоҳлик бўлмаганда, сувратдаги Мир (Алишер)нинг қўлларидаги асони олиб бошингга солар эдим, – дейди.

Ҳазрат Мир Алишер суҳбатни якунлаб:

- Азизлар яхши сўзлар айтишди ва маъно дурларини (жуда) маъкул сочишди. Агар мавлоно Бадахший ўша номаълум ишни раво кўрмаганларида ва дағаллик қилмаганларида, мен (сувратда

тасвирланган) табоқлардаги олтинларни дўстларнинг бошларидан сочмоқчи эдим, – дейди.

Шундан сўнг Алишер Бехзодга эгар жабдуқли от ва муносиб тўн, мажлис аҳлининг ҳар бирига (эса) ҳашаматли либос иъном қилади [146, 24]. Бунини бошқа бир расмда, Ҳазрат Алишер Навоийнинг Камолиддин Бехзод чизган сувратини олайлик: «Сувратда тасвирланишича, ораста боғча турли-туман дарахтлар билан қопланган ва дарахт шоҳларида хушсуврат турли-туман қушлар. Ҳар тарафда ариқчалар шилдираб оқиб ётибди. Очилган зангори гул туплари ва (унинг) орасида Мир (Алишер)нинг ёқимли хушсуврати. У асога таянган (ҳолда) турубди. Ёнида сочиқ (Одатини ижро этмоқ учун), зар тўла табоқларни қўйган» тасвирда ҳам илғашимиз мумкин. [105, 24-25].

Шундай қилиб, тарих фанини ўқитишда ҳар бир мавзу, боб ва бўлимларга мос бўлган миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш ўқувчиларнинг дарсга бўлган қизиқиши даражасининг ортишига замин яратади. Бунинг учун миниатюра санъати асарлари етарли.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини танлаш ва акс эттириш усули ҳақидаги масалалар санъат асарларининг характериға қараб фарқланади. Маълум даврга оид бўлган типик тарихий ҳодисаларни ойдинлаштириш учун тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан самарали фойдаланиш мумкин. Баъзи бир тарихий шахслар ҳақидаги маълумотларни дарс давомида ана шу мақсадлар учунгина киритиш керак. Масалан, ўқувчилар Бобурнинг ўз юртидан кетишини тасаввур қилишлари учун умумий таассуротлар кетма-кетликда ёки пойма-пой фактлардан фойдаланиш йўли билан эмас, балки бутун манбани, айтишлик, Бобурни мажбур қилган шароитлар, хоинликлар, шахзодалар ўртасидаги низоларни ёритиш учун ҳам миниатюрасанъати асарларидан фойдаланиш бирмунча қулайлик яратади.

Тарихиймавзудаги миниатюра санъати асарлари ўз хусусияти жиҳатидан турлича бўлиб, улар устида ишлаш методикаси ҳам шунга боғлиқдир. Санъат асарлари маълум бир тарихий арбобнинг муайян бир қуршов ичида, маълум ҳаракатни қилиб турган

вазиятида тасвирланган бўлиши мумкин ёки санъат асарида бу арбоб фаолиятининг ижтимоий аҳволи ва қиёфасини ёки бўлмаса унинг ташқи кўринишинигина гавдалантириши мумкин.

Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг мазмуни ва методикасини белгилашга комплекс ёндашиш талаб этилади. Зеро, миниатюра санъати орқали ўқувчиларда миллий тарихимизга муносабат тарбияланар экан, бу муносабатнинг моҳияти, шаклланиш хусусиятларини фалсафа, психология, тарих, педагогика фанлари нуқтаи назаридан ўрганиш, хулосалар чиқариш ва улардан фойдаланиш лозим бўлади. Шундагина ушбу жараённинг самараси таъминланади.

Ўқувчи тарихий воқеалар, атроф-муҳитдаги объект (предмет, жараён ва ҳодиса)ларнинг моҳиятини билиб олиш асносида уларни бир-бири билан ўзаро таққослайди, натижада улардаги ўхшашлик ва фарқли жиҳатларини аниқлайди. Тарихий тафаккур жараёнида анализ ва синтез йўли билан тарихий фактларнинг туб моҳияти очилади, уларнинг муҳим аломатлари ёки белгилари ойдинлашади.

Тарих дарсларида миниатюра санъати воситалари билан тарихий мавзулар юзасидан мулоқот қилиш бир қатор тарбиявий муаммоларни ҳал этиш имконини беради. Хусусан, ўқувчида иродани шакллантиради, бағрикенглик каби фазилатларни тарбиялайди. Дарсларда тарихий муаммолар, тортишувлар, муҳокамалар ўқувчиларда мулоқот маданиятини шакллантиради, уларни жамоа билан алоқа қилиш санъатига ўргатади.

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари орқали буюк алломаларимиз билан танишиш, уларнинг жаҳон маданиятида тутган ўрнини ўрганиш натижасида ўқувчиларда ўз шахсий имкониятларини чамалаш, аниқ мақсадга йўналтирган тарзда фойдаланиш каби жараёнлар кечади. Ўқувчи ўзини шу тарихнинг бир бўлаги сифатида қабул қилиб, ўз тарихини ўзи яратиш фикри асосида тарбияланади. Шу тариқа ўқувчи шахс сифатида шакллана боради, фикрлаш қobiliяти ривожланади, ўз фаолиятини баҳолаш, қарорлар қабул қилиш, ишига жавобгарлик ҳиссини туйиш каби фазилатлар камол топади. Шу билан бирга, бу каби методлардан

фойдаланиш, ўқувчиларда қадимий тарихий ёдгорликларни ўрганишга қизиқишини шакллантирибгина қолмай, балки уларни асраб-авайлаш заруриятини англаб етишларига олиб келади. Ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтириб, эстетик маданиятини ривожлантиради.

Дарсни тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб, ташкил қилиш ўқувчиларда тарихий ҳужжатлар билан жамоа бўлиб ишлаш малакасини ошириш ўқитувчига қўйиладиган асосий талаблардан биридир. Бунинг натижасида ўқувчиларда мавзунини, унга тегишли муаммони муҳокама қилиш, таҳлил қилиш, таққослаш ва тўлдириш каби кўникмалар ривожланади.

Иккинчи бобига оид материалларнинг таҳлилий натижаларини умумлаштирган ҳолда қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Биринчидан, Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш таълимда кўргазмалилик методининг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади. Натижада ўқувчиларда тарихни билиш, тарихга оид ўқув материалларини ўзлаштириш жараёни фаол суръатларда ортади.

Иккинчидан, ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш натижасида ўқувчиларда нафақат тарихий билимлар чуқурлашади, балки миниатюралардаги воқеликларнинг эстетик талқинини англаш орқали уларда эстетик туйғу ва дид тарбияланиб боради.

Учинчидан, тарих дарсларида тарихий миниатюралардан фойдаланиш кўргазмалилик методини қўллаш учун қулай таълимий муҳитни юзага келтиради. Хусусан, таълимда кўргазмалилик, онглилик, кетма-кетлик, узвийлик ва узлуксизлик ва изчиллик каби дидактик принциплардан тарихий миниатюраларни қўллаган ҳолда фойдаланиш мумкин бўлади. Бу омил тарих таълимида самарадор педагогик технологиялардан оптимал тарзда фойдаланиш имконини беради.

Тўртинчидан, тарихий миниатюралар, хусусан, «Бобурнома»га ишланган миниатюралар талқинининг кенг қамровлиги билан ўқувчиларда дунёқарашни кенгайтиради. Чунончи, «Бобурнома» олимлар томонидан нафақат тарихий воқеликлар талқинига оид

манба, балки адабиётшунослик, тилшунослик, санъатшунослик, биология, зоология, география каби фан соҳаларига оид манба сифатида эътироф этилади. Бу омил ўқувчилар дунёқарашининг шаклланишига хизмат қилади.

«Ўзбекистон тарихи»ни ўрганишда тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг дидактик имкониятлари қуйидагиларда ўз аксини топади.

1. Ўқувчиларнинг ватанимиз тарихий таррақиётидаги ўзгаришларини ҳар томонлама ва чуқур тушуниб англаб олишларига ёрдам беради. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари тарихий факт ва воқеаларни конкретлаштиради, ўқувчилар тасаввурлари тўғри ва аниқ, ўзлаштирган билим ва малалакалари пухта, мустаҳкам ва онгли бўлишини таъминлайди.

2. Ватанимиз тарихини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш таълимни реал тарихий воқеликлар, тарбия ишларини ҳаёт билан алоқадорликда олиб бориш имконини беради.

3. Ўқувчиларга таниш ва тушунарли бўлган миниатюра санъати асарлари уларнинг кўз ўнгига содир бўлган ёки бўлаётган ўзгаришларни, тарихий тараққиётнинг умумий қонуниятлари, объектив ва субъектив сабабларини тушуниб олишларини осонлаштиради.

4. Ўқувчиларнинг тарих фанига қизиқишини оширади, мустақил фикрлашга ўргатади, тарихга оид материалларни ўзлаштиришга ижодий ёндашган ҳолда ишлаш жараёнини фаоллаштиради, мавжуд билим ва малакаларини қўллай олишга ўргатади, уларга эмоционал таъсир кўрсатиши натижасида ўқув материалларининг таъсирчанлигини оширади.

III БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ ЎҚИТИШДА ТАРИХИЙ МИНИАТЮРА САНЪАТИ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК САМАРАДОРЛИГИНИНГ ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ТАДҚИҚИ

3. 1. Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш юзасидан тажриба-синов ишларининг мазмуни ва методикаси

Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари тарихий тушунчалар, тафаккурнинг асоси, манбаи сифатида онгимизда муайян тасаввурларни шакллантиради. Тарих фанини ўрганишда тарихий атамаларнинг луғавий маъноси англашилиб, ўзлаштириб борилади. Қийин ўзлаштириладиган атамалар қаторига байналмилал тарихий атамалар киради. Агар уларнинг ўзбек тилидаги луғавий маъноси билан ўқувчиларни ўз вақтида таништириб борилмаса, уларнинг билимида юзакичилик содир бўлади, яъни ўқувчилар тарихий тушунчаларнинг луғавий маъносини тушунмаган ҳолда кўр-кўрона ёдлаб оладилар. Натижада бундай атамалар тезда унутилади ва хотирада узоқ сақланмайди. Бундай ҳолатнинг олдини олишда ўқув материалларини визуал шаклда тақдим этиш муҳим роль ўйнайди. Шу маънода тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш яхши самара беради. Тарихга оид билимларни ўқиш ва ўрганиш жараёнида ўқувчиларда тарихга оид тушунчалар, мисоллар, далиллар, ҳукм ва хулосалар шаклланади. Натижада тафаккурнинг ўзига хос шакли – ўқувчининг тарихий тафаккури ҳосил бўлади. Таълим холис асосга қурилган ва ижобий мазмун касб этганда:

- тарихий илдизларни теран англаш;

- ўтмишда рўй берган жараёнларни таҳлил этиш орқали улардан зарур хулосалар чиқариш;

- реал воқеликни келтириб чиқарган сабаблар, омилларни чуқурроқ англаш, миллий тарихий хотира ривожига ижобий таъсир кўрсатиш каби жараёнлар кечади.

Ўқувчи-ёшларни муайян ғояга ишонтириш, уларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш, маънавий-руҳий жиҳатдан

рағбатлантиришни асосий мақсад қилиб қўйган миллий истиқлол мафкурасининг бош ғояси – озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш билан боғлиқ бўлган тарихий тушунчаларнинг туб моҳиятини ўқувчиларнинг онгига сингдиришга доир кўргазмали куроллар, таққослама ва намойиш этиладиган график, схема, жадваллар ва бошқа метод, воситалардан фойдаланиш учун қулай шароит яратишга кенг ўрин ажратиш лозим.

Ўқитувчининг ўтиლაётган дарс мавзусига мос миниатюра санъати асаридан фойдаланиб амалга оширган баёни жонли ва ёрқин бўлади. Миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб сўраш, айниқса, 7-8 синфларда ҳам катта аҳамиятга эгадир. Бу синфларнинг дастури умумий ва содда кўринишга эга бўлиб, таққослаш, солиштириш ҳамда яқунлаш учун етарлича имкониятлар мавжуд.

7-8 синф ўқувчилари яққол кўриниб турган материални анализ ва синтез қилишни, масалан, меҳнат қуролини қисмларга ажратиб кўрсатиш ва бу куролларнинг вазифасини таърифлаб беришни осонгина уддалайдилар.

Мураккаб тарихий ҳодисаларни, хусусан, абстракт тарихий тушунчаларни анализ қилиш ва шу асосда ҳодисаларнинг характеристикасини тузиб чиқиш (ўша ҳодисаларни уларнинг бир-бири билан боғланиши ва муносабатларини олиб қараган ҳолда) улар учун анчагина қийинчилик туғдиради.

7-8 синфларда тарихни ўзлаштириш давомида ўқувчилар йўл қўядиган анъанавий хатолар ўрганилаётган ҳодисаларни юзаки анализ ва шошма-шошарлик билан синтез қилиш натижасида юз беради. Бундай хатоларнинг кўринишларидан бири ўқувчиларнинг ташқи томондан ўхшаш бўлиб кўринган тарихий объектларнинг бир-биридан фарқ қилувчи хусусиятларини кўра олмасликларидир. Бу ҳол, кўпинча, бир-бирига бутунлай ўхшамайдиган ҳодисаларни бир хил деб қарашларига сабаб бўлади. Бу тарих таълимида алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган хусусият бўлиб, уни эътиборсиз қолдириш тарихий тасаввур, билимнинг ҳаққонийлигини таъминлашга салбий таъсир этиши мумкин.

Бу муаммони ечиш жараёнида, бизнингча, қуйидаги қоидаларга амал қилиш лозим.

Биринчидан, ҳар бир тарихий воқеани ёки санъат асарини бошқа бир шунга ўхшаган воқеа ёки асар билан қиёсий ўрганиш лозим. Чунки қиёсий усул билишнинг энг самарли усулларида бир ҳисобланади. Ўқувчи бунда асосий эътиборни ўхшаш ва фарқли томонларга қаратади.

Иккинчидан, ўқувчига бир санъат асари ҳақида маълумот бераётганда, унинг мавжуд муқобили, яратилган вақти, муаллифи, ҳажми, тасвири, ранг ва бўёқлари, сақланаётган жойи ҳақида ҳам маълумотлар бериш керак.

Учинчидан, тарих дарсларида санъат асарлари тўғрисида маълумот бераётганда, иложи борича асар миниатюранинг рангли тасвирини экранда кўрсатиб изоҳлаш керак. Шунингдек, миниатюраларнинг рангли репродукцияларидан тарқатма материал сифатида фойдаланиш натижасида унда тасвирланган воқелик тўғрисидаги маълумот янада мустаҳкамланади.

Ўзбекистон тарихи дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш технологиялари, механизмларини ишлаб чиқиш бўйича тажриба ишларимиз уч босқичда амалга оширилди. Мазкур босқичлар мантиқий жиҳатдан бир муаммо – тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш масаласини комплекс ҳал этишга йўналтирилган. Педагогик тажриба-синов ишларининг биринчи босқичи (2006-2007йиллар)да тарих ўқитувчиларининг иш тажрибалари ўрганилди. Бунда асосан тарих ўқитувчилари, ёш тарихчилар иш тажрибалари таҳлил этилиб, улар ўзаро қиёсий ўрганилди. Педагогик тажриба-синовининг бу босқичи кўпроқ таъкидловчи характер касб этганлиги боис, социологик мазмунда (сўраш, аниқлаш, таъкидлаш, қиёслаш, умумлаштириш ва ҳ.к.) олиб борилди. Хусусан, умумий ўрта таълим мактабларининг 7-8 синф ўқувчиларига Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари, жумладан, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарларига ишланган миниатюралардан тарихий манба сифатида фойдаланиш (ёки фойдаланмаслик) ҳолатлари ўрганилди. Бунинг учун махсус сўров саволномалари, анкета сўровномалари, тестлари ва ҳ.к. ишлаб

чиқилди ҳамда юқорида таъкидлаб ўтилган ҳолатлар юзасидан аниқ картина (ҳолат, вазият, маълумотлар) олишга эришилди ва тегишли хулосалар чиқарилди. Натижалар мактаб ўқитувчиларининг тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини ўрганишда қатор қийинчиликларга дуч келаётганликларини кўрсатди. Жумладан, мактаб тарих ўқитувчиларининг «Зафарнома» ва «Бобурнома» асарларини ўқиганлиги ва шу асарларга ишланган миниатюралар билан қисман таниш эканликлари маълум бўлди. Шунингдек, «Ўзбекистон тарихи» дарслари ва қадимги санъат асарлари ўртасида тарихий-хронологик ҳамда мазмун жиҳатдан мантиқий боғлиқлик, санъат асарларини шарҳлай олиш ҳақидаги сўровга улар берган ижобий жавобларнинг нисбати 31% ни ташкил этди. Бу кўрсаткич ёш тарих ўқитувчиларида 46% ни кўрсатди. Бунга мактаб ўқув дарсликларидан ташқари бу муаммони ечишга хизмат қилувчи ёрдамчи ўқув қўлланмаларининг мавжуд эмаслиги, бу муаммонинг етарлича ўрганилмаганлиги, фанлараро уйғунлашувнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги ва бошқа омиллар сабаб бўлган.

Тажриба-синовнинг биринчи босқичида тегишли синфлар бўйича ўқувчилар билан савол-жавоб ўтказилиб, миниатюраларни шарҳлаб бериш сўралганда, улардан аксарияти бундай асарларни эшитмаганлиги маълум бўлди. Гап 7-8синф (14-15 ёшли ўқувчи)лар ҳақида борар экан, айнан улар Амир Темур шахси ва Бобурийлар салтанати тарихини биринчи маротаба ўрганаётганлиги сабабли, уларда объектив ҳақиқатга мос келувчи аниқ тарихий образларни шакллантириш жуда муҳим вазифа саналади.

Тажриба-синов ишларининг иккинчи босқичи (2007-2010 йиллар)да тажриба-синов объектлари танланди, ишчи фараз, мақсад ва вазифалар аниқланди. Сўнгра тажриба-синов режаси тузилиб, уни ўтказиш учун ўқувчилар учун ёзма ва оғзаки сўровнома, дарс ишланмалари, мавзулар матнлари, тарқатма дидактик материаллар, тест саволлари тайёрланди. Ушбу мавзуларни ўқитишда ўқитувчиларга мўлжалланган ҳамда дарс самарадорлигини оширишда қўлланиладиган педагогик технологиялар ишлаб чиқилди.

Ўша давр тўғрисида тушунча беришда миниатюра санъати асарларининг аҳамияти тўғрисида кўп гапирилди. Аммо тасвирни танлаш ва уларни қўллаш билан ўқувчиларни тарбиявий, ривожлантирувчи, таълимий мақсадларини ҳал этиб бўлмайди. Дарс ўтишда шундай оқилона технологиялардан фойдаланиш керакки, икки ёки уч (биз бу ерда Ўзбекистон тарихи, миниатюра санъати ва тарих ўқитиш методикаси фанларини назарда тутмоқдамиз) фан ўртасида ўзаро мустаҳкам боғланиш, уйғунлашув вужудга келиши лозим. Таълим жараёнида мавзу юзасидан янги ғояларнинг вужудга келиши, эркин фикр билдиришга рағбатлантириш муҳимдир. Бундан кўзланган мақсад, ўқувчиларнинг машғулот жараёнидаги эркин иштирокини таъминлашдир.

Педагогик технологиялар тизимида ихчам, содда, қўллаш анча осонлиги билан «Кичик гуруҳларда ишлаш», «Мунозара», «Синквейн», «Кластер» технолгиялари кенг қўлланилмоқда. «Синквейн» – дидактик жараён лойиҳасининг интерфаол методлар тизимида муҳим аҳамият касб этади. «Синквейн» методи ўқув мақсади ва вазифаларини белгилашда ўқитувчи шу методлардан фойдаланса, дарснинг сифати янада ошади.

Анъанавий методлар. Бу метод ибтидосини илк фалсафий ва педагогик тизимлар ташкил этади. Ҳозирги даврда уларнинг 5 таси инобатга олинган. 1. Амалий. 2. Ифодали. 3. Китоб билан ишлаш. 4. Кўргазмали. 5. Аудио, видео воситали.

Мақсадга кўра методлар тизими: билим эгаллаш, малака ва кўникмани шакллантириш, билимларни амалиётда қўллаш, ижодий фаолият, мустаҳкамлаш методи, билим, малака ва кўникмаларни текшириш методи. Идрок этиш методи. Бунда билиш фаолияти характерига кўра методлар тушунтириш, яъни иллюстратив ахборот – «рецептив» характерда бўлади. Уларнинг характерли хусусияти – билимларнинг тайёр ҳолда тавсия этишдир. Билимлар, идроклар, тушунчалар «рецепция» қилинади ва тушуниб олинади. Репродуктив метод-билимлар тайёр ҳолда тавсия этилади, билим нафақат баён қилинади, балки эслаб қолишга эришилади. Эвристикада билимлар мустақил равишда эгалланади. Танқидий

методда муаммолар белгиланиб олинади. Билимлар тадқиқ этиш жараёнида эгалланади.

«Мунозара» методида ўқувчиларни фаоллаштириш, баҳсга барча иштирокчиларни жалб қилиш мақсадида ташкил қилинади. Маълумки, умумтаълим мактабларининг одатдаги семинар машғулотларида ўқитувчи бир неча ўқувчи билан ишлаш имкониятига эга бўлади. Синф ва гуруҳдаги ўқувчилар эса дарсни монолог шаклида ўтганлиги сабабли зерикиб қолмайдилар.

«Ақлий ҳужум» усулида ижодий вазифанинг муҳокама қилиниши ва унга баҳо берилиши ўқувчиларда миниатюралардан англашилган образлари ўша давр тўғрисида аниқ тушунча ҳосил қилишига ёрдам беради.

«Ақлий ҳужум» усули бу – босим остида ақлий куч йўли билан қабул қилинган ғояларни ҳамкорликда муҳокама қилишдир. У вақтинчалик мустаҳкамланган, жисмоний ёки руҳий чекловларнинг ўрнатилиши воситасида яратилади. Асабий зўриқишсиз катнашувчини ихтиёрсиз ва бирдан жавоб беришга мажбур қилади. Кўп ҳолларда бу машқ тўғри ва ҳиссиётли натижа беради. Агар ундан тўғри фойдалана олинса, у жуда фойдали усулдир.

«Ақлий ҳужум» машқи қўлланилган дарс суръати назорат қилиб борилади. Бу каби машқлар аудиторияни босим билан ушлаб турилган вақтда яхши самара беради. Шунингдек, тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш жараёнида «Яшин тезлигида» усулини қўллаш ҳам яхши самара беради. Бунда барчани бирдек жалб қилиш, фаол иштирок этмаётган, у қадар сўзомол бўлмаганларга тўғридан-тўғри савол бериш тавсия этилади.

Тажриба-синов натижасида шундай хулосага келиндики, «Қарорлар шажараси» технологияси ҳам дарснинг мазмунли ва қизиқарли ўтишига ёрдам беради. Бу усул бир неча ўнлаб ўқувчиларнинг билимлари даражасини аниқлаш, уларнинг фикрларини жамлаш ва баҳолаш имконини беради. [123, 118] Таълим жараёнида мазкур методнинг қўлланилиши муайян муаммо юзасидан оқилона қарор қабул қилиш, хулосага келишда ўқувчилар томонидан билдирилаётган ҳар бир вариант, уларнинг мақбул ҳамда

номақбул жиҳатларини муфасссал таҳлил этиш имкониятини яратади. Шу боис бу методларни қўллаш кўпроқ самара беради.

Қуйида шундай метод асосида лойиҳаланган бир дарсни кўриб чиқамиз.

8-синф

Мавзу: XV аср охири XVI аср бошларида Хуросон ва Мовароуннаҳрда сиёсий вазият

Дарсинг мақсади:

1. Таълимий мақсад:

а. ўқувчиларда XV-XVI асрда Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият воқеаларининг бориши ва ўша давр кечинмалари ҳақида тушунча ҳосил қилиш.

б. ўқувчиларнинг мавзуни чуқур ўзлаштиришларига эришиш.

2. Тарбиявий мақсад:

а. ўқувчиларда мардлик, ватанпарварлик, шижоат ва ватанни улуғлаш туйғуларини шакллантириш;

б. ўқувчиларни сиёсий тангликлар ва мамлакат бирлашуви йўлидаги саъй-ҳаракатларни ўрганиш орқали ватанни севишга ўргатиш.

3. Ривожлантирувчи мақсад: ўқувчилардатарихийвоқеликни тушуна олиш кўникмаларини ривожлантириш.

Дарсинг жиҳози: 8-синф «Ўзбекистон тарихи» дарслиги, Ўзбекистоннинг сиёсий харитаси, «Бобурнома» асари ва унга ишланган миниатюралардан лавҳалар («Среднеазиатские миниатюры 16-18веков в избранных образцах». –Ташкент: «Шарқ миниатюраси».–Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – Тошкент: 1980).

Дарсинг режаси:

1. Сиёсий инқироз.
2. Бобур Мирзо сиёсий кураш майдонида.
3. Бобур Мирзонинг Самарқанд тахтини эгаллаши.
4. Андижонда ҳокимият учун кураш.

Дарсинг бориши:

1. Ўтилган мавзуни такрорлаш:

Ўқитувчи Шайбонийлар давлатининг кучайиши ва Туркистонга юришини ўқувчилар билан биргаликда савол-жавоб асосида такрорлайди.

II. Асосий қисми.

5 X 5 X 5 инновацион педагогик метод ёрдамида билимларни ўзлаштириш.

1. Синф ўқувчилари 4 гуруҳга бўлинади. Мавзунинг умумий матни 4 қисмга бўлиниб, ҳар бир қисми гуруҳларга берилади (мавзу китобда 4 қисмга бўлинган, шундан фойдаланилади). Гуруҳларга матнни ўрганиб чиқиш вазифаси топширилади (5 дақиқа). Матн гуруҳ томонидан ўрганилгандан сўнг гуруҳлар яна қайта ташкил этилади (ушбу ўринда ҳар бир гуруҳдан аввалги 4 гуруҳнинг бир нафар аъзоси бўлиши шарт). Гуруҳлар қайта ташкил этилгандан сўнг ҳар бир ўқувчи ўзи ўзлаштирган маълумотларни қолган ўқувчиларга маъруза қилиб беради). Шу тарзда ўқувчилар матнни ўзлаштирадilar (10 дақиқа).

2. Савол-жавоб асосида бутун синф ўқувчилари билан суҳбат ташкил этиш.

Ўқувчиларга қуйидаги саволлар берилади.

- Шохрухнинг вафотидан сўнг Хуросонда қандай воқеалар содир бўлди?

- Бобур Мирзонинг сиёсат майдонига чиқишига нима мажбур қилди?

- Бобур Мирзонинг Самарқандга юриши ҳақида қандай маълумотлар бера оласиз?

- Андижондаги воқеалар Бобур Мирзога қандай таъсир кўрсатди?

3. «Қора қути» методи ёрдамида ўзлаштирилган тушунчаларни мустаҳкамлаш. Бунда ўқувчилар жуфтликларга бирлашадилар ва уларга мавзунинг ёритувчи асосий саналарни карточкага қайд этиш вазифаси юкланади (йиллар хронологик тартибда келтирилиши керак). Ўқитувчи уларни текшириб чиқади. Энг тўғри ишни доскага ёзади, сўнгра ўқувчилардан бу санада қандай воқеалар юз берганлиги сўралади.

4. Гуруҳларга «Бобурнома»дан олинган расмлар тарқатилади ва барча гуруҳлар расмлардаги воқеаларга таъриф ёзадилар.

Тайёр бўлган гуруҳ вазифа юзасидан бажарилган ишларни тақдимот қилиб беради. Ҳар бир тақдимот сўнгида ўқитувчи фикрларни алоҳида-алоҳида таҳлил қилиб хулосалайди.

III. Якуний қисм ва уйга вазифа.

Бобур Мирзо ҳақида дарсликдан тўлиқ маълумотлар олиш ва «Бобурнома» асарини ўрганиш.«Бобурнома»дан ўтилган мавзуга мос иллюстрация топиш ҳамда уларни дарс мавзусига мослигини тавсифловчи омилларни шарҳлаш.

Мазкур мавзуни ўтишда 1,2,3,4- расмлардан фойдаланилади.

Ўзбекистон тарихини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг методик хусусиятларини ҳисобга олсак, унда қуйидаги хулосага келишимиз мумкин:

Биринчидан, миниатюра санъати асарлари мавзуни тўлдиришга ёрдам беради. Тўғри хулоса чиқаришга, бир қолипга тушиб қолишларига йўл қўймайди, мустақил фикрлашга ундайди, дарсни босим остида ўтишига йўл қўймайди, тасвирлар ёрдамида ўқувчиларнинг иштиёқини бошланғич даврга осонгина қайтариш имконига эга бўлинади.

Иккинчидан, миниатюра санъати асарларини мавзу билан мантиқан боғлаб ўргатиш ўқувчиларни ўша даврнинг ижтимоий ҳаёти тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлишларига ёрдам беради.

Бунда ўқувчиларни гуруҳ-гуруҳларга бўлиш фойдалидир. Гуруҳда ҳар бир гуруҳ иштирокчисининг сўзларини эшитишлари ва бир-бирларидан ўрганишлари учун битта расмдан фойдаланадилар.

Якка ҳолатдан кўра жамоа бўлиб ишлашнинг таъсири нима учун юқори, деган саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин. Ўқувчилар кўпчилик бўлганларида ўзларига нисбатан ишонч билан фикр юритадилар. Улар мустақил ҳолда ишлаётгандан кўра 3-4 дан 5-6 тагача кишидан иборат гуруҳда ўзларини кучли ҳис этадилар.

Учинчидан, миниатюра санъати асарларидан фойдаланган ҳолда ўқитиш дарсни жонли тарзда ташкил этиш имконини беради. Таълим жараёнида ўқувчиларда мантикий фикрлашни оширади. Ўқув йили охирига келиб, ўқувчилар саволларга кўргазмали қуроллар асосида жавоб бериш малакасини эгаллайди.

Тарихий мавзунини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш:

- ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштиришга бўлган қизиқишларини орттириш;
- ўқув-билиш фаолиятининг босқичга кўтариш;
- миллий ўзликни англаш жараёнини тезлаштириш;
- таълим ва тарбия бирлигини таъминлаш;
- ўқувчилар умумий маълумотлардан асосийларини ажратиш ола билиш кўникмасини эгаллаш;
- ўрганилаётган мавзу хусусиятларини аниқлашга ёрдам бериш;
- тарихий материал ўқув материал мазмунини бойитиш орқали ўқитувчиларнинг мавзунини самарали тушунтиришларига олиб келади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, тарих ўқитувчилари кўпинча дидактик материалларни тўлдиришда ёки мустақил ишлар, режа мавзуларини ишлаб чиқишда мустақил тарзда ёндашишларига тўғри келади. Тадқиқотимиз талабларидан келиб чиққан ҳолда, бу жараённинг самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи бир қатор амалий таълимлар аниқланди ва тажриба-синов жараёнига жорий қилинди:

- мустақил ишлар асосида зарур билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришни, иккинчи томондан эса уларнинг текширилишини таъминлаш;

- топшириқлар тизимли ва тўла бўлиши керак, яъни давлат таълим стандарти ва ўқув дастурида кўзда тутилган барча тарихий тушунчаларнинг, шунингдек, бир ва бир неча мавзулар ичидаги тарихий тушунчаларнинг ўзаро алоқасини акс эттириш;

- мустақил ишлар тизимига репродуктив, реконструктив ва вариатив характердаги топшириқларни киритиш;

- қўйилган саволлар ўқувчиларнинг тарихий тафаккурини, нутқини ривожлантиришга кўмаклашадиган бўлишини таъминлаш.

Ана шу амалий тамойиллардан келиб чиққан ҳолда тажриба-тадқиқот жараёнида биз:

1. Тарих фанини ўқитишнинг фаол восита ва методлари;
2. Тарихий тушунчанинг ҳажми ва мазмуни («Зафарнома» ва «Бобурнома»га ишланган миниатюралар мисолида);
3. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг таърифи, унинг мантикий тузилиши;
4. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари, жумладан, миниатюра санъатини тарихга ҳамоҳанг тарзда ривожланиш босқичлари;
5. Мавзудаги содда ва мураккаб тарихий мавзудаги миниатюралар;
6. Ўқитувчининг тарих таълими жараёнида миниатюралардан фойдаланиши ва уни мос шарҳ, тафсилотлар билан изоҳлаши;
7. Ўқитувчининг тарихий мавзудаги миниатюра санъати материалларини реал тарихий воқелик билан алоқадорликда илмий баён қилиши;
8. Ўқитувчининг дарс тизимига тайёргарлик кўриши, тарихий фактларни таълимий жиҳатлари билан бирга тарбиявий жиҳатларини ҳам таҳлил қилиши;
9. Ўқувчиларнинг тарих фанида мустақил ишлар тизими, уларнинг турлари ва уларга қўйиладиган педагогик ва дидактик талабларни инобатга олган ҳолда дастур ва унга мос ўқув материалларни тайёрлаб олиш ва уларни самарали жорий қилишга

эришиш. Бу жараёнда диссертацияга илова сифатида шакллантирилган дидактик материаллар асосида тайёрланган «Ўзбекистон тарихи»ни ўқитишда миниатюралардан фойдаланиш» номли методик қўлланмадан фойдаланиш тавсия этилади.

Педагогик тажриба-синовнинг якунловчи босқичи (2010-2013йиллар)да экспериментал тадқиқот натижалари таҳлил этилди, қайта ишланди ҳамда умумлаштирилди.¹ Шакллантирувчи тажриба-синов ишлари кенг миқёсда олиб борилди. Умумлаштирилган материаллар асосида диссертациянинг дастлабки варианты тайёрланиб, унинг экспертизаси ўтказилди, яъни тадқиқот юзасидан мутахассисларнинг фикр-мулоҳазалари ўрганилди. Улар билдирган фикр-мулоҳазалар асосида тадқиқот қайта ишланиб, унга муайян даражада ўзгартиришлар киритилди ва қўшимчалар қилинди.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, «Ўзбекистон тарихи»ни ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг қуйидаги омиллари муҳим аҳамият касб этади:

Биринчидан, асар сюжетининг тарих ўқитишда қанчалик муҳим эканлиги. Иккинчидан, мусаввирнинг тарихий воқеликни қанчалик тўғри англай олганлиги ва образли акс эттира билганлиги ва, учинчидан, асарнинг ғояси ва бу ғояни бадиий тарзда очиб бериш воситаларининг тегишли ёшдаги ўқувчиларга нечоғлик тушунарли эканлиги билан белгиланади, яъни тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарини яратган рассом, жумладан, миниатюрочи мусаввирнинг бадиий-фалсафий мушоҳада даражаси, табиийки, мактаб ўқувчисининг дунёқараши даражасига, тарихий билимлари савиясига мос келмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам тавсия этилаётган миниатюра санъати асарлари мазмун, композицион ечим нуқтаи назаридан тарих фанини ўқитишда қўлланиладиган методларга мос келиши лозим. Бу омил тажриба синов ишларининг ташкилий-педагогик асосларнинг устувор аҳамиятига молик компонентларидан бири сифатида қаралади.

Ўқитувчилар умумтаълим мактабларида педагогик тажриба-синов бошлашлари олдидан ўқувчилар билан тушунчаларга мос

¹Тажриба-синов ишларининг мазкур босқичи 2018 йилга қадар янги маълумотлар билан тўлдирилиб борилди.

миниатюралар юзасидан сўровномалар ўтказишди ва педагогик амалиётга ажратилган вақт давомида ўқувчилар билан кечалар, тўгараклар, ролли ўйинлар ўтказиш, кроссвордлар, чайнворд ва ребуслар тузиб, уларда «Зафарнома» ва «Бобурнома» асарларига қизиқишини рағбатлантириб бордилар. Педагогик тажриба-синов якунида яна ўша ўқувчилар орасида сўровномалар ўтказилди. Кузатишларимизга кўра, ўқувчиларда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини тарихий жараён ва воқеликнинг тасвирий талқини сифатида идрок этиш борасидаги кўникма ва малакалари ўртача 15% га ошганлиги аниқланди. Ўқувчилар ватанимиз тарихига оид миниатюралардан берилган саволларга асосли, аниқ, мантиқий ва холис жавоб берадиган бўлдилар. Улар «Бу тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарида қайси давр тасвирланган?», –деган саволга мушоҳадали жавоб берадиган бўлдилар; уларда тарихий матнларни мустақил мутолаа қилиш малакалари ҳосил бўлди; тарихий жараёнларнинг сабаб ва оқибатларига таҳлилий ёндашиш кўникмалари шаклланди.

Якуний муҳокама. Муҳокамани тугатиш, якуний хулосалар чиқариш учун гуруҳ фикри умумлаштирилади. Агар бу мавзу батафсил ёритилмаган бўлса ҳам ундан кўзланган мақсад миниатюра санъати асарлари орқали эришилади. Бу жараённинг асосий моҳияти мавзунинг кўз илғамас жиҳатларини асарлар орқали навбатма-навбат кўрсатишдан иборат. Муҳими, қатнашувчилар фикрининг чалғиб кетишига йўл қўймаслик лозим, яъни умумлаштириш ва якунлашда ўқувчиларда кейинги мавзуларнинг муҳокамаларида ҳам қатнашиш истаги йўқолмасин. Якуний машғулотда улар ўзлари истаган ҳолда, истаган шаклда фикрларини баён этишларига эришиш муҳим ҳисобланади.

Кузатувчи бўлиб баҳо бериш – қизик жараён бўлиб, у қатнашувчиларнинг фикрлаш доираси қандай эканлигини, улар нималарни ҳис этаётганликларини ва мунозара натижасида нималарни англаб етганликларини текшириш имконини беради. Шунингдек, ўқувчиларга фикр баён қилишда маълум даражада эркинлик бериш керак. Зеро, эркинлик берилиши ўқувчиларнинг ўзларига бўлган ишончининг ортишига ҳамда ўқитувчига нисбатан

ҳурмат пайдо бўлишига олиб келади. Улар гуруҳ ва ўқитувчи олдида ўзларини тўлиқ намоён этишлари мумкинлигини ҳис қилишлари жуда муҳим. Ўқитувчи уларни эшитаётганлиги ва диққатини жамлаётганлигини ҳис қилишлари лозим. Шу тариқа ўқитувчи ва қатнашувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги натижасида уюшқоқ гуруҳ шаклланади. Натижада ўқувчиларда мавзуганисбатан нуқтаи назарнинг жонланиши юз беради, шунингдек, мавзу тўғрисидаги билимнинг ҳиссиётларига таъсир этиши ортади.

Натижаларни баҳолаш ва навбатдаги ҳаракатлар

Ушбу модулни баҳолашнинг зарур бўлган ўзига хос ва ҳиссий ўлчамлари мавжуд.

Биринчи ҳаракатнинг натижаси мавзу юзасидан образлар – ҳар бир гуруҳ образларни таҳлил қилишни ўрганиши лозим. Бу машқни бажаришнинг сифати образ моҳияти ва деталлар сони билан ўлчанади. Ўқувчилар бу билан образни ўзларига қанчалар яқин олганликларини кўрсатадилар. Образ қанчалар тасвир ва тавсифга бой бўлса, ўқувчи бу машқни шунчалик яхши ўзлаштирганлигининг белгисидир.

Энди мавзу ўз тавсифига эга бўлди. Бу модулни якунлаш баробарида навбатдаги босқичга ўтилади.

Биз тарихий воқеликни ҳозирги замон санъат воситалари билан акс эттириш тўғрисида фикр юритган эдик. Биз шартли равишда бундай санъатни даврни қайта тикловчи, яъни қайтадан гавдалантирувчи санъат деб атаيمиз. Тарихий воқеликни миниатюра санъати, бадиий адабиёт (проза, поэзия, драматургия), томоша санъати (театр, кино) орқали қайта тиклаб акс эттириш мумкин.

Тарихий воқелик санъатнинг бошқа турлари ёрдамида очиб берилиши мумкин. Санъатнинг ҳар бир тури тарихий воқеликни акс эттиришда ўзига хос хусусиятга эгадир. Шу билан бирга, санъатнинг мазкур турларини тарихий воқеликни типик образларда очиб беришдан иборат умумий хусусиятлари бор. Бу типик образлар ўзининг алоҳида хусусиятларини сақлаш билан бирга ҳодисанинг муҳим белгиларини акс эттиради.

Миниатюралар ва бошқа бадиий асарлардан тарих ўқитишда фойдаланиш илмий асосда бўлиш талабига қандай қилиб жавоб бера

олиши мумкин, деган савол туғилади. Шунинг учун ҳозирги замон санъат асарларини илмий асар эмас, балки бадий асар сифатида қабул қилиш лозим. Тарихдан дарс беришгина эмас, балки ўқувчиларнинг тарихий материални ўзлаштириши ҳам илмий асосда бўлиши лозим. Биз ўқувчилар ўзлари эшитиб ёки китоблардан ўқиб билган ўтмиш манзараларни ҳаёлан кўз олдиларига келтиришлари ва бу тасаввурларни талқин қилишлари мумкинлиги ҳақидаги кўрсатмага нисбатан ўқувчиларнинг фикрлари ўрганилганда, Ўрта асрлар тарихини ўқитишга оид мавзуларда шу даврдаги ижтимоий ҳаётнинг баъзи томонлари, масалан, синфий кураш ҳужжатларда, тасвирларда етарли даражада акс эттирилмаганлигини кўрсатди. Кўпгина тасвирлар эса схематиклиги ва бир бутун эмаслиги билан ажралиб туради, холбуки, тарихга доир кўрсатмали ўқув қўлланмаларга ва тарихий воқеаларнинг бадий образлар воситасида баён қилинишига айнан 7–8синфларда эҳтиёж мавжуд.

Албатта, ўз асарларида акс эттириладиган даврни диққат билан ўрганувчилар, одатда, тарихчилар ҳамда археологларнинг кўрсатмаларидан фойдаланувчи рассом ва ёзувчилар тарихий манзараларни мактаб ўқувчиси тасаввур қилганига қараганда тўлароқ ва аниқроқ гавдалантириб беради. Ўтмишдаги тарихий воқеликни гавдалантирувчи бадий асарлардан талаб қилинадиган ўқувчиси тасаввур қилганига қараганда тўлароқ ва аниқроқ гавдалантириб беради. Ўтмишдаги тарихий воқеликни гавдалантириш, илмий асосда ёритиб, баҳо беришни тақозо этади. Шу маънода, Мақсуд Шайхзода («Мирзо Улуғбек»), Пиримқул Қодиров («Юлдузли тунлар»), Одил Ёқубов («Улуғбек хазинаси»), Мирмуҳсин («Меъмор»), Муҳаммад Али («Улуғ салтанат» тетралогияси), Пирмат Шермуҳаммедов (Замахшарий, Хоразмий, Беруний ва бошқа тарихий шахслар ҳақидаги тарихий ҳужжатли романлар) каби адибларнинг асарлари сюжетларидан, шунингдек, мазкур асарлар асосида яратилган сценарийлар бўйича ишланган бадий фильмлар, масалан, Шухрат Аббосовнинг (икки қисмли романлари) театрларда сахналаштирилган спектакллари, телевизион видеофильмлар (режиссёр Мақсуд Юнусовнинг «Бобур», «Алишер Навоий» видеофильмлари)дан фойдаланиш нафақат тарих

дарсларини, балки адабиёт, миниатюра санъати каби ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишга интегративликни татбиқ этган ҳолда масалага комплекс ёндашувни таъминлайди.

Умумтаълим мактабларида фанлар ўртасидаги ўзаро боғланишни амалда кўрсатиш кўп жиҳатдан тарих ўқитувчисига боғлиқ. Муҳими, ўқитувчи тарихни бошқа ўқув фанлари билан қандай боғлиқлигини яхши билиши, ана шу боғланишларни амалда кўрсатиш йўлларида ўз педагогик фаолиятида қўллаши зарур. Шунингдек, қўлланилаётган ёндашув материалларни таълимий тенденцияларнинг моҳиятига кўра мунтазам такомиллаштириб бориши зарур. Унга бу ишда 7-8синфлар учун чиқарилган дастурлар, дарсликлар ҳамда бошқа қўлланмалар, шунингдек, мактабда ишлаётган ўқитувчиларнинг мазкур фанлар бўйича ўқувчиларнинг билим ва малакаларига қандай талаблар қўйиши билан танишиб бориш зарур бўлади.

3.2. Педагогик тажриба-синов ишларининг натижаси

Ўтказилган илмий тадқиқотнинг асосий мақсади Ўзбекистон тарихи дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиб, ўқувчиларнинг тарихий билим сифати ва даражасига ижобий таъсирини назарий ва амалий асослаб беришдан иборат. Шунинг учун таълим жараёнида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг ўқувчилар билим сифатига таъсирини амалий жиҳатдан асослаш мақсадида 2007–2008, 2009–2014, 2015–2018 ўқув йилларида Тошкент шаҳри Олмазор тумани №№ 133, 185, Яшнаобод тумани № 227, Тошкент вилояти Зангиота тумани № 1, Сирдарё вилояти Янгиер шаҳри №№ 4, 9, Фарғона вилояти, Фарғона шаҳридаги № 4 умумтаълим мактаблари танлаб олиниб, уларнинг ҳар бирида назорат ва тажриба синфлари тузилди. Тажриба синфларида ташкил этилган машғулотларда ўқув материаллини баён этиш жараёнида тарихийлик тамойилига амал қилган ҳолда мавзуга оид миниатюра асарларидан фойдаланилди, яъни мавзуга тегишли бўлган, лекин дастурда ва дарсликда ифодаланмаган тарихий материаллардан фойдаланиш масаласи ҳам диққат марказида бўлди. Ўқитувчилар тегишли мавзулар бўйича тарихий мавзудаги

миниатюра санъатига оид материаллар тавсия этилди. Мавзулар бўйича ўқув материалларини ўқувчилар қандай ўзлаштирганликларини аниқлаш учун бир неча бор назорат ишлари, савол-жавоблар ва тест топшириқлари олинди.

Олинган натижалардан ўқитиш самарадорлигини баҳолаш мезони бирдан катталиги ва билиш даражасини баҳолаш мезони нолдан катталигини кўриш мумкин. Бундан маълумки, тажриба якунидаги ўзлаштириш тажриба бошидаги ўзлаштиришдан юқори экан. Демак, тажриба-синов ишлари натижасида ўқувчиларнинг тарих дарсларида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш юзасидан ўқувчилар билан олиб борилган тажриба-синов ишлари самарадор экан.

Биз юқоридаги умумтаълим мактаблари ва ўқувчилар орасида ўтказган тадқиқот ва таҳлилларимиз натижасида қуйидаги тавсияларни беришни лозим топдик:

Ўзбекистон тарихидаги миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини боғловчи тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларининг ривожланишининг хилма-хил қирраларини таҳлил қилишга қаратилган илмий тадқиқот ишлари кўламини кенгайтириш;

- тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари жаҳон тарихи ва Ўзбекистон тарихи истиқболини таъминлашдаги муҳим вазифалардан бир эканлигидан келиб чиқиб, жамиятдаги тарихий билимлар, тарихий онг ва тафаккурни ривожлантиришга эътибор қаратиш;

- маданий ёдгорликлар, тарихий обидалар муҳофазасига қаратилган қонунларга тўла риоя қилинишини таъминлашга эришиш;

- ўқувчи-ёшларга келгуси авлодлар олдидаги масъулиятини ҳис қилиш кўникмаларини шакллантириш.

Юқоридаги тадқиқот ишлари натижасида қуйидаги хулосалар чиқарилди:

1. Ҳозирга қадар «Ўзбекистон тарихи»да миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш муаммоси ҳақида алоҳида илмий тадқиқот ишлари қилинмаган ва махсус фикр юритилмаган ва бу муаммонинг

ечими илмий жиҳатдан ишлаб чиқилмаган. Мазкур тадқиқотда ушбу кемтик ҳолатни бартараф этишга ҳаракат қилинди.

2. Ўзбекистон тарихи фанини миниатюра санъати асарларидан фойдаланилган ҳолда ўқитиш жараёнида фойдаланишнинг синов дастурлари мазмунига сингдирилиши натижасида илк бор тарих ўқитишда маълум сифат ва самадорликка эришилди. Республика миқёсида ўтказилган тажриба-синов ишлари синов дастурини ўзлаштиришдаги сифат кўрсаткичлари ўртачадан юқори, яъни тажриба синфларидан олинган натижалар назорат синфларидан олинган натижалар назорат синфлари натижаларига нисбатан 15%га ўсганлиги, тадқиқотга киритилган илмий фаразларимиз тўғрилигини кўрсатади.

3. Педагогиканинг умумий қонун ва қонуниятлари ҳамда тамойилларидан фойдаланиб, тарих таълимининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш воситасида таълим самарадорлигига эришишнинг энг муҳим илмий ва педагогик тамойиллари аниқланди ва улар тавсифланди.

4. Тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда тизимли ва мақсадга мувофиқ фойдаланиш дарс сифатини ошириш омили бўлиб, тарих фанининг таълим берувчи, тарбияловчи, ривожлантирувчи вазифаларини тўлақонли амалга оширишга хизмат қилиши ва унга самарали методик шакл, усул, воситалар орқали эришиш мумкинлиги илмий асосланди. Чунончи, тажриба-синов олиб борилган мактабдаги тажриба ва назорат синфларининг ўқув йили бошидаги натижалари билан якунидаги натижалар қиёслаб ўрганилганда, тажриба синфларининг сифат кўрсаткичи юқори бўлди, яъни ўқув йили бошидаги ўзлаштириш даражаси 55% га нисбатан унинг якунида 70% ни ташкил этган бўлса, назорат синфларида бу кўрсаткич эса 53% га нисбатан 58% га етди.

Тадқиқот жараёнида тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш орқали дарс самарадорлигига эришиш муаммосига илмий жиҳатдан тизимли ёндашувнинг амалга

оширилиши натижасида унинг самарали фаолият кўрсатиши учун мақсадга мувофиқ методик тизим ишлаб чиқилди.

Тажриба-синов жараёнида 7-8 синф «Ўзбекистон тарихи» ўқув қўлланмасининг илмий муаммога оид тегишли мавзулари, тавсиялар, дарс ишланмалари, дидактик материаллар, янги педтехнологияга доир дарслар тизими синовдан ўтказилди ва уларнинг самарадорлик даражаси назорат материалларини жалб этиш орқали аниқланди. Чунончи, илмий муаммо бўйича ўқувчилар билимини аниқлаш юзасидан ўтказилган якуний тест синови натижалари назорат синфларидаги бу кўрсаткич назорат синфларидаги сифат ўзлаштириш жами 13% ни кўрсатган бўлса, тажриба синфларида бу кўрсаткич 28% ни ташкил этди.

Тажриба-синов жараёнида дидактиканинг оддийдан мураккабга, хусусийдан – умумийга, умумийдан – хусусийга, маълумдан – номаълумга, номаълумдан – маълумга ўтиш каби тамойилларидан фойдаланилди. Бу ёндашув, биринчидан, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларининг ўсишини таъминлаб, илмий муаммо юзасидан илгари сурилган ва тахмин қилинган фаразларни тасдиқлади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, тарихий материалларни ўрганишда ўқувчилар савиясини юксалтириб боришнинг дидактик тамойилларига амал қилинса, уларнинг мустақил мантиқий хулоса чиқариш кўникмаси ривожланади ва яхлит тарихий тафаккури шаклланади.

Дарс, дарсдан ташқари машғулотларда миниатюра санъатига доир турли методик усуллар тадқиқ этилиб, ўқувчиларда тарихий билимлар ривож, миллий мафкура, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантирувчи самарали воситалар белгиланади.

Тарих ўқитишга интеграцион ёндашиш, тарих таълимининг узлуксизлиги, изчиллиги ва узвийлигини таъминлаш билан тарихийлик тамойилини амалга ошириш ҳамда ДТС талаблари доирасида бундай боғланишларнинг ўрни ва аҳамияти илмий тадқиқот натижасида ўз амалий исботини топди.

Умуман, ушбу илмий муаммо мамлакатимиз узлуксиз таълими, фани ва ишлаб чиқаришнинг жаҳон илм-фани ва таълими билан интеграцияси рўй бераётган ҳозирги вақтда муҳим долзарблик касб этмоқда. Масалан, замонавий ахборот технологияларининг глобаллашув шароитида фан ва техника ахборотларини тизимлаштириш устида изланишлар олиб борилаётган бўлса, педагогикада бу тажриба ўқув предметлар материали мазмунини мужассамлаштиришнинг турли шакл ва усуллари асосида ўрганиш орқали ҳал этишга ҳаракат қилинмоқда.

Ҳозирги босқичда ўқув материални бундай ўрганиш зарурати шу билан изоҳланадики, бу ҳолат ўқувчиларнинг инсоният тўплаган барча улкан билимлар уммонида омилкорона йўл тутишга тайёрлаш билан, уларни ортиқча ўқув юкидан ҳалос қилиш воситаси сифатида қаралмоқда. Зеро, келгусида дарсликларнинг янги авлодини яратишда, хусусан, ўқув-методик адабиётларни интегратив усулда тайёрлашда ушбу илмий тадқиқот натижаларидан нафақат фойдаланиш, амалиётга татбиқ этиш мумкин. Шунингдек, тадқиқот натижалари, унинг илмий муаммоларига асосланган ҳолда тарих фанига яқин бўлган, «Инсон ва жамият», «Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари», «Диншунослик», «Тасвирий санъат» фанларида ҳам миниатюра санъати асарларидан фойдаланишни йўлга қўйиш лозимлигини қайд этиш мумкин.

Тажриба-синов ишларида 360 дан ортиқ ўқувчиларга берилган 15 та саволларнинг жавоблари таҳлил қилиниши ишончли натижалар берди. Текшириш натижалари шуни кўрсатдики, ўқувчиларнинг назарий тасаввурлари бирмунча қаноатланарли даражада бўлди. Масалан, «Тарих дарслигингиздаги қандай расмлар сизни ўзига ром этади?», деган саволга ўқувчилар қуйидагича жавоб беришган:

- А) тарихий шахслар –35%;
- Б) меъморий бинолар –37%;
- С) ёзувлар – 16%;
- Д) меҳнат ва жанг қуроллари– 9%;
- Е) турли бошқа тасвирлар –3%;

Ўқувчиларга «Тарих дарслигида кўрган ҳайкаллар, қоятош расмлар ва китобларга чизилган расмлар сизни тарих фанини ўзлаштиришингизга қандай ёрдам беради?» деган савол юзасидан ўқувчиларнинг жавоблари 51% – аъло, 34% – яхши, 15% – ўртача, деб белгиланди.

«Сиз қандай тарихий манбаларда миниатюра санъати асарларини кўргансиз?» деган саволга ўқувчиларнинг 39% тарихий китобларда, 49% музейларда, 12% ҳар хил газета, журналлар ва плакатларда, деб жавоб беришди.

«Зафарнома» ва «Бобурнома» асарларидаги расмларни кўрганмисиз (қаерда ва қайси китобларда)?» деган саволга улар:

А) 45% – «Бобурнома»да;

Б) 13% – «Зафарнома»да;

С) 22% – бошқа манбаларда (журналларда) деб жавоб беришди;

Д) 20% – кўрмаганман.

Бу жавоблардан кўриниб турибдики, ўқувчиларда миниатюра санъати асарлари ҳақида маълум тушунчалар бор, лекин бугунги кун нуқтаи назаридан уларнинг тарихий тафаккурларини янада ривожлантириш учун улардан фойдаланиш амалиётининг ташкилий-педагогик компонентларини ривожлантириш керак. Татқиқотда ўрганилган муаммолар сирасига ўқувчиларимизни «Зафарнома» ва «Бобурнома» асарларини билиш даражаси ўрганилганда, уларни бу борадаги билимлари етарли эмасликлари аён бўлди. Аслида тарихимизнинг энг гуллаган даври XV-XVI асрлар бўлган. Бунинг сабаби бу даврда Амир Темур тарих сахнасига чиқди, марказлашган йирик давлат туза олди. «Бобурнома»да қайд этилган тарихий воқеаларга кўра Бобур бизнинг юртимиздан чиқиб кетиб, ўзга юрт (Ҳиндистон)да кучли империя тузди. Унинг империяси 332 йил яшади ва ҳинд халқининг ишончини қозона олди. Ҳиндлар Бобурийлар ҳукмронлик қилган даврни ёмон қаршиламайди, балки улардан фахрланади. III аср мобайнида Бобурийлар сулоласининг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги даврида кўпгина соҳаларда туб ислохотлар амалга оширилди, мамлакатни ривожлантиришга олиб борди. Бу ислохотлар жаҳон саъати тарихида ҳинд миниатюра мактаби деб аталиши забардаст

мактабнинг юзага келишини таъминлади ҳамда унинг намуналарида тарихий воқеалар, хусусан, Бобурийлар тарихи ўзининг миниатюра талқинини топган.

Биринчи навбатда тарих курсида маълум бир даврда яшаган, ўша даврга хос бўлган шахсларни, уларнинг тарихдаги ўрнини кўрасатиш лозим. Бунда кишиларнинг фаолияти, фикрлари ва ташқи кўринишини тавсифлаб бериш керак. Тарихий арбобларнинг ҳаёти ва фаолиятини шунчаки оғзаки эмас, балки ўқувчиларга уларнинг образларини иллюстратив тарзда ёрқин тавсифларини бериш керак. Бунда миниатюра санъати асарлари муҳим дидактик восита вазифасини ўтайди.

Маълумки, кишиларнинг ҳаёти бир қарашда ғоят кўп майда-чуйда воқеалардан иборат бўлади. Бу ҳолатлар уларнинг турмушида ва фаолиятида ўз аксини топади. Киши ҳаётининг манзараси кийим-кечак, турар жой, турмуш кечириш тарзи, ахлоқи каби майда бўлаклардан ташкил топади. Бу ўзига хос тарих бўлиб, унинг талқини маданият ва санъат образларида акс этади. Бу кўрсаткичлар борасида миниатюра санъати асарлари кенгроқ имкониятга эгаллиги билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, ўтмишдаги кишиларни худди жонли инсондай гавдалантириб кўрсатиш ҳамда бутун тарих курсини ашёвий материаллар билан бойитиш, шу жумладан тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидаги тарихий тасаввурларни ривожлантиришнинг энг самарали йўлларида биридир. Бу икки ҳолатни ҳам очиб бериш, ўтмишни ўқувчиларнинг кўз олдига келтириш учун ўқитувчига турли воситалар – бадиийадабиёт, тарихий ҳужжатлар ва турли кўргазмали қурооллар ёрдам беради.

Ўтмишни ўқувчиларга янада яқинроқ қилиб гавдалантириб кўрсатишда бизнинг атрофимизни ўраб олган ўтмиш ёдгорликлари сифатида сақланиб қолган обидалар, қурооллар ёки маҳаллий кишиларнинг ривоятлари ва эсдаликлари катта роль ўйнайди. Масалан, умумий тарих курсини ўқитишда маҳаллий тарихнинг тегишли далилларида фойдаланиш ўқувчиларга ўтмишни чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради. Музейларда сақланадиган тарихий экспонатлар билан таништириш орқали ўқувчиларни ўтмиш

ёдгорликлари билан яқиндан танишиш, шу билан бирга уларни бевосита ҳис этиш кўникмаси муҳимдир.

Шунинг учун ҳам ўқувчиларда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари орқали тарихий тасаввур ва дунёқарашни шакллантиришда қўлланиши лозим бўлган асосий манба ва адабиётлар сифатида тарихга оид турли мақомдаги материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Тадқиқот доирасида ўқувчиларнинг нафақат миниатюра санъатини тарихий манба сифатида, балки тарихий жараёнлар билан ҳамоханг тарзда шаклланиши ва ривожланиш босқичлари, шунингдек, санъатнинг бошқа турлари билан алоқадорлик жиҳатларига оид тарихий материалларни ўзлаштиришлари ҳам ўрганиб борилди. Бу тадбир махсус ишлаб чиқилган саволнома орқали амалга оширилди.

Саволномага берилган жавобларнинг таҳлилларини умумлаштириш натижалари тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш қоидаларини қуйидаги таркибда белгилашга асос бўлди.

1. Тарих фанидан бу мавзунини ўтаётганда мавзуга оид 1 та ёки 2 та тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш.

2. Мавзу материалининг баёнида чекланиб қолмаслик.

3. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда, уларни меъёридан ортиқ бўлмаслигига амал қилиш зарур. Зеро, меъёр бузилса, ўқувчилар асосий материални ўзлаштириши қийинлашади.

4. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш орқали ўқувчини ўқиш жараёнидаги фаолиятини фаоллаштириш.

5. Ўқувчиларни ўзлаштираётган мавзу юзасидан мустақил фикр юритишга ўргатиш.

6. Тарихий асарлардан оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш, жараёни, ўқувчиларда ўзига хос мотивни шакллантиришга йўналтириш.

7. Мавзуга оид тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини топишда ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлаш.

8. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари воситасида тарих фани мазмунини яхши тушунтиришга эришиш.

9. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларини чизиб қолдирган алломаларимизнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўқувчиларга қўшимча маълумот бериш ва ҳ.к.

Маълумки, таълимнинг қонуниятлари таълим тамойилларида ифодаланади, таълим тамойиллари эса таълим қоидалари асосида амалга оширилади. Қоидаларнинг амалга оширилиши, бажарилиши натижасида маълум самарага эришилади. Демак, тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш қоидаларига амал қилинганда:

1. Ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштиришга қизиқишлари ортади.

2. Ўқувчини билиш фаолияти янги босқичга кўтарилади.

3. Миллий ўзликни англаш жараёни тезлашади.

4. Таълим ва тарбия бирлиги таъминланади.

5. Ўқувчилар қомусий олимларимиз босиб ўтган тарихий йўли билан

образли тарзда танишади.

6. Ўқувчилар умумий маълумотлардан муҳим маълумотларни ажратиб

олишни ўрганадилар.

7. Ўқувчи ўрганилаётган мавзу юзасидан мустақил фикрни баён қилиш компетенциясига эга бўладилар.

8. Ўқувчиларда ватанпарварлик ҳисси шаклланади.

9. Тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш асосида тарих фанларида ўқитувчилар мавзуни самарали тушунтирадилар.

10 Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашлари ривожланади.

11. Ўқувчиларда ўқув материални ўзлаштириш юқори поғонага кўтарилади.

Учинчи боб юзасидан хулосалар.

Татқиқотнинг тажриба-синов ишлари натижаларининг таҳлиллари асосида қуйидаги хулосаларга келинди.

Биринчидан, тарих фанини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда тарихийлик ва мантиқийлик тамойилини қўллашга асосланиб ўтказиладиган тажриба-синов ишларининг тавсия этилган методик ёндашувлари тарих таълими сифати ва самарадорлигини ошириш мумкинлигини кўрсатди.

Иккинчидан, тажриба-синов ишлари ўтказилиб, синов натижалари таҳлилидан аён бўлдики, агар умумтаълим мактабларида тарих фанини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланилса, ўқувчиларнинг тарих фанига бўлган қизиқиши, ўқув материални ўзлаштириш фаолияти юқори поғонага кўтарилиши, ўқувчиларда миллий қадриятимизга ижобий муносабат шакллана бориши, ўзликни англаш жараёнининг тезлашиши, таълим ва тарбия бирлигининг таъминланиши ҳамда объектив борлиқни билиш методлари билан танишиш жараёни самарали бўлиши кузатилади.

Учинчидан, ўтказилган тажриба ва таҳлиллار айнан тарихий миниатюра санъати асарлари воситасида ўқувчиларнинг дунёқараши ва тарихий тафаккурини ва мустақил фикрлаш кўникмасини шакллантириш асосий восита эканлигини кўрсатди.

«Ўзбекистон тарихи» дарсларида мавзуга мос миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш борасида илгари сурилган назарий ғоя ўзининг амалий тасдиғини топди.

ХУЛОСА

Тарих таълимнинг шундай соҳасики, унда турли манбалардан фойдаланиш учун кенг имкониятлар мавжуд. Бироқ бу имкониятлардан фойдаланиш муайян педагогик қонуниятларга асосланишни талаб этади. Шундай компонентлардан бири сифатида тарих ўқув фани мазмунини сифатлироқ ўзлаштириш учун қўлланиладиган қўшимча материалларни эътироф этиш мумкин. Шарқ миниатюра санъати намуналари, хусусан, Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарларига ишланган миниатюралар аниқ тарихий воқеликнинг тасвирий талқини сифатида тарихий воқеликларнинг турли қирраларини бадиий образларда ёрқинроқ тасвирловчи ва тавсифловчи манба сифатида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам мактаб таълимида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг илмий асосланган мазмуни ва методикасини ишлаб чиқиш, яъни тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш бўйича методик кўрсатма ва қўлланмалар етарли бўлмаганлиги учун мазкур мавзу педагогика фанининг долзарб мавзулари сирасига киради. Шу долзарбликдан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган тадқиқот натижаларининг таҳлиллари қуйидаги хулосаларни шакллантиришга асос бўлди.

1. Таълим жараёнига янгича ёндашиш, уни дидактик жиҳатдан таъминлаш, таълим мазмунини тарихий манбалар асосида такомиллаштириш воситасида ўқувчиларнинг тарихий билимлари ва тафаккурини бойитиш миллий таълим тизимининг долзарб муаммоларидан биридир. Шу маънода тарихий миниатюралар реал воқеликнинг тасвирий талқини сифатида муҳим дидактик аҳамият касб этади. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарларига ишланган миниатюралардан муайян меъёрий-педагогик талаблар асосида фойдаланиш тарих таълиминининг дидактик имкониятларини кенгайтиради.

2. 7-8синфлар «Ўзбекистон тарихи» ва «Жаҳон тарихи» дарсликларининг таҳлили уларда ўқувчиларга реал тарихий воқеликларни визуал тарзда етказиш борасида миниатюра

асарларининг дидактик имкониятларидан етарли даражада фойдаланилмаётганлигини кўрсатди. Тарихий мавзудаги тасвирий санъат асарлари, айниқса, тарихий миниатюралардан «Ўзбекистон тарихи» ўқув фани мазмунини тўлдирувчи, уни тасвирий образлар воситасида ўқувчиларга тақдим этиш имкониятини оширувчи восита сифатида фойдаланиш, биринчидан, таълимнинг миллий-тарихий заминини мустаҳкамловчи, иккинчидан, тарих таълими сифати ва самарадорлигини оширишнинг муҳим шартларидан бири сифатида эътиборлидир.

3. Айни пайтда алоҳида таъкидлаш жоизки, таълим жараёнида тарихий миниатюралардан фойдаланиш муайян педагогик талаблар негизида амалга оширилиши лозим. Бу омил, биринчидан, тарих дарсларида миниатюралардан фойдаланишни соҳанинг меъёрий талабларида белгиланган мақсад ва вазифаларни ижобий ҳал этиши, иккинчидан, жараёнига оптимал педагогик шарт-шароитларда кечиши учун қулай таълимий муҳитни таъминлайди. Бу қулайлик қуйидагиларда ўз аксини топади:

- «Ўзбекистон тарихи»ни ўқитишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш орқали ўқув материалларини идрок этиш ва ўзлаштиришнинг энг самарали воситаларидан бири – кўргазмалилик принциpidан фойдаланиш имконияти кенгайди. Натижада ўқувчиларнинг тарихга оид қўшимча ўқув материалларини ўзлаштириши сезиларли даражада ортади. Яъни, муайян тарихий воқеликни визуал тарзда идрок этиш орқали таълим жараёнининг онглилик даражаси ортади;

- тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш ўқувчиларда нафақат тарихий билимларни мустаҳкамлаш, балки миниатюраларда тасвирланган воқеликларнинг эстетик талқинларини англаш орқали уларда эстетик туйғу ва дидни тарбиялаш жараёни кечади.

4. Тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан оптимал тарзда фойдаланиш учун қулай таълимий муҳитни юзага келтиришнинг бир қатор педагогик талаблари мавжуд. Бу борада, биринчи навбатда, тарих дарсларида фойдаланиладиган миниатюра санъати асарлари муайян педагогик талаблар асосида танлаб

олиниши лозим. Бу талаблар меъёрий (Давлат таълим стандарти, ўқув дастури, дарсликнинг структураси, мазмуни, архитектуроник ечимига мослиги ва б.), дидактик (муайян синфда ўтиладиган аниқ бир мавзуда белгиланган мақсад ва вазифаларга мослиги), тарбиявий (танлаб олинаётган асарнинг мазмуни ўқувчиларда миллий тарих ҳамда миллий-тарихий санъатдан фахрланиш ва ғурурланиш сифатларини тарбиялашга йўналтирилганлиги), физиологик (танлаб олинаётган миниатюраларнинг ўқувчиларнинг ёши, билим даражаси, лаёқатига мослиги ва б.) ҳамда эстетик (асар ғояси, мазмуни, композицияси, қўлланилган тасвирий воситалар, рангшунослик ечимлари, тасвирнинг реаллиги, яъни аниқ тарихий воқеликнинг тасвирий эквиваленти эканлиги) характерга эга бўлиб, умумлашган тарзда тарих таълими мазмуни ва методикасига мос бўлиши лозим. Шунингдек, муайян педагогик талаблар асосида танлаб олинган ҳамда самарадорлик даражаси экспериментал синовдан ўтказилган миниатюра санъати асарларининг каталоги тарих ўқитувчиси учун синфлар кесимида ўтилаётган мавзуга мос асарлардан фойдаланиш имконини беради. Шу тариқа тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш аниқ педагогик тизимни талаб этиши ҳақидаги концепцияга асосан миниатюра санъати намуналари шунчаки кўргазмали қурол эмас, балки мантикий тизим ва алоқадорликка асосланган мустақил санъат тури мақомида тарихий воқеликни акс эттирувчи муҳим манба сифатида тадқиқ этилди. Бу, ўз навбатида, тарих таълимида тарихий миниатюралардан фойдаланиш учун қулай педагогик шарт-шароитни таъминлаш имконини берди.

5. Диссертацияда тарих таълимида ўқув материални баён этишда тарихий миниатюралардан фойдаланган ҳолда тарих таълими самарадорлигини оширишнинг педагогик шарт-шароитлари аниқланди. Жумладан, таҳлиллар асосида ўқув материални баён қилишда тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланишга оид педагогик талаблар ва тавсиялар ишлаб чиқилди; ишлаб чиқилган талаблар асосида эришиладиган самарадорлик ўлчовларига доир хулосалар шакллантирилди; тарих фанида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан

фойдаланишни тўғри мазмун ҳамда методика асосида ташкил этишни таъминловчи тавсиялар ишлаб чиқилди.

6. Ўрганилган материаллар ва таҳлиллار асосида ишлаб чиқилган тарихий миниатюралардан фойдаланишнинг мазмуни ва методикасига кўра, тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланишда ўқув мақсади ва вазифаларига кўра устувор тарзда ўқувчининг ижодий-интеллектуал фаолиятига катта аҳамият қаратилади, яъни иллюстратив материаллар қўшимча ахборот, айти пайтда тарихий маълумот берувчи ўқув материали сифатида қўлланилиши мақсадга мувофиқ. Шундай шароитда ўқувчиларда қўшимча манба билан танишиш имконияти ошади; улар мавзу юзасидан кўпроқ маълумот олиш имкониятига эга бўлади ҳамда уларда қўшимча изланиш, мавзуга мос манбаларни мустақил излашга нисбатан рағбат ортади; ўқувчиларнинг тарихий хотираси ва тафаккури ривожланиши натижасида дунёқараши кенгаяди. Зеро, тарих таълимида ўқувчининг дунёқараши муҳим аҳамиятга эга.

7. Тадқиқот натижаларига таянган ҳолда воқеа-ҳодисаларга ҳаққоний баҳо бериш кўникмалари ўқувчининг қалбида ватанга, тарихга муҳаббат ҳисси шаклланишига олиб келишида миниатюра санъати асарлари кенг имкониятларга эга. «Бобурнома» XV аср охири XVI аср бошларида ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётни кенг қамраб олганлиги боис, асарда илм-фан ва санъат намояндалари ҳақидаги маълумотлар батафсил ёритилган, шунингдек, шу даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган шахслар талқини тўлақонли ёритилган. Шунинг учун «Бобурнома»га ишланган миниатюралардан фойдаланиш ўқувчиларда тарихий воқеаларга нисбатан янгича тафаккур ва ёндашувларни таркиб топишига хизмат қилади.

8. Тарих дарсларида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш самарадорлигига улардан машғулотнинг турли босқичларида (суҳбатда, янги мавзунини ўтаётганда, ўқувчиларнинг билимлари текшириляётганда, мавзунини мустаҳкамлаш жараёнида ва ҳ.к.) аввалдан тузилган режа, дарснинг лойиҳаси асосида фойдалангандагина эришиш мумкин бўлади.

Миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг мазкур тадқиқот натижалари асосида ишлаб чиқилган тизим ўрганилаётган мавзунинг назарда тутилган ҳолда бу жараённинг ва ишлаш усуллариининг босқичма-босқич мураккаблашиб боришини тақозо этади. Тарихий мавзунинг чуқур ўрганиш, тўлиқ ўзлаштиришга имкон берувчи миниатюра санъати асарлари билан ишлаш изчиллик билан амалга оширилиши кўзда тутилган. Тажриба-синов ишлари миниатюра санъати асарларидан тизимли фойдаланиш ўқувчиларга муайян тарихий даврни, ўша давр кишиларининг жисмоний ва руҳий ҳолатини аниқроқ ва тўғри тасаввур қилишга, миниатюра санъати асарларидаги ғоявий-композицион ўзига хосликларини, образлар характерини тўғри талқин этишга ёрдам бериши борасидаги фаразларимиз ўз тасдиғини топди.

9. Олиб борилган тадқиқот ишлари, унда илгари сурилган илмий ғояларнинг экспериментал синовлари натижаларига асосланган ҳолда эътироф этиш жоизки, тарих таълимида тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш умумий ўрта таълим муассасаларида тарихни ўқитишнинг мазмунини бойитади, унинг дидактик имкониятларини кенгайтиради. Натижада умумий тарзда мактабларда тарихни ўқитиш сифати ва самарадорлиги ортади.

10. Тарихий мавзудаги тасвирий санъат асарларидан «Ўзбекистон тарихи» фанини ўқитиш жараёнида фойдаланиш ижобий самара беради. Шунингдек, дарсликдан ташқари тарихий мавзудаги тасвирий санъат асарларининг талқини таълим жараёнида мавзунинг чуқур ўзлаштирилишини таъминлайди. Айниқса, Ўзбекистон тарихи дарсликларида Темурийлар ва Бобурийлар даврига оид тарихий мавзудаги миниатюра санъати асарлари ўқувчиларни тарих фанини ўзлаштиришда ўқув материалларини теран ангашларига замин яратади. Айнан миниатюра санъати асарлари ўқувчиларнинг тарихий тараққиётнинг умумий қонуниятлари, унинг объектив ва субъектив сабабларини тушуниб олишларини осонлаштиради ҳамда ўқувчиларни тарих фанига қизиқишларининг фаоллашиши асосида тарих таълими сифати ва самарадорлигини оширишга эришилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 41 б.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. // Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгилашни сари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 92 б.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – 180 б.

4. Ўзбекистон Республикаси умумий ўрта таълимни ташкил этиш тўғрисида 1998 йил. 13 май 203-сонли қарори // Таълим тараққиёти. – Т.: 1998. – №1. – 44 б.

5. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ нашриёт матбаа-концерни. 1997. – 61 б.

6. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – 180 б.

7. Ўзбекистон Республикаси умумий ўрта таълимни ташкил этиш тўғрисида 1998 йил. 13 май 203-сонли қарори // Таълим тараққиёти. – Т.: 1998. – №1. – 41-44 б.

8. Узлуксиз таълим тизимини дарсликлар ва ўқув адабиётлари билан таъминлашни такомиллаштириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 4 январь 4-сонли қарори // Таълим тараққиёти. – Т.: 1998. – №1. – 28-31 б.

9. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўқув дастури. Ўзбекистон тарихи, Жаҳон тарихи, Давлат ва ҳуқуқ асослари // Таълим тараққиёти. – Т.: Шарқ, 1999. – 2-махсус сон. – 46 б.

10. Тарих. (Жаҳон ва Ўзбекистон тарихидан ўқув дастури). // Маърифат. – Т.: 2005. 3-сентябрь.

11. Таълимнинг янгиланиш концептуал асослари. // Маърифат. – Т.: 1991. 18-январь.

12. Ўзбекистон тарихи. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9 синфлари учун дастур. Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ахборотномаси. 1-махсус сон. – Т.: Шарқ, 1999. – 85-86 б.

13. Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси, 1996 йил 30 апрелда қабул қилинган. – Т.: Республика таълим илмий методика маркази. Махпират номли Ўрта Осиё халқлари тарихи институти, 1996. – 90 б.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини такомиллаштириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида»ги Фармойиши. // «Халқ сўзи» газетаси. 2017 йил, 13 январь.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги ПФ-5106-сон Фармони. // «Халқ сўзи» газетаси. 2017 йил 6 июль, 132 (6826)-сон.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 15 февралдаги «2016–2030 йилларга мўлжалланган «Барқарор ривожланиш мақсадлари»ни Ўзбекистон Республикасида амалга ошириш тўғрисида»ги 111-ф-сонли Фармойиши.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 2017 йил 6 апрелдаги «Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида» ги 187-сон қарори.

19. Мирзиёев Ш.М. «Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга

курамиз» мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: «Ўзбекистон», 2016. – 56 б.

20. Мирзиёев Ш.М. «Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови» мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.

21. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 102 б.

22. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

23. Абдукаримова М. Педагогические проблемы художественного воспитания учащихся IV-VII кл.в. Ф. – 1979. – 126 с.

24. Абдуллаева М. «Бобурнома», Шажараи Туркнинг қиёсий топонопис таҳлили. – С.: 2004. – 160 б.

25. Абдуллажонова Д.С. Миллий тарихий хотиранинг моҳияти ва ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари. – Т.: – 2006. – 155 б.

26. Агибалова Е.В. Донской Г.М. Методика преподавания истории средних веков. – М.: 1966. – 312 с.

27. Азамат Зиё. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар // ЎЗР ФА. Тарих институти. Даврий тўплам. – Т.: Шарқ, 1999. – №2. – 26 б.

28. Айтикеева М.Ж. Пути повышения эффективности усвоения общественно-исторических знаний учащихся старших классов. – Т.: 2004. – 120 с.

29. Акилова К. Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана XX века, проблемы развития. – Т.: 2002. – 86 с.

30. Алеуова Р. Амир Темурнинг маърифий-тарбиявий қарашлари. пед. фанлар номзоди. дисс. – Т.: 1998. – 143б.

31. Андреева М.В. Руководство к картинам по истории древнего мира – Л.: 1954. – 70 с.

32. Андреевская Н. Очерки методики истории V-VII класса.— Москва.: 1958. — 285 с.
33. Андреевская Н.В. Тарих ўқитиш методикаси. —Т.: «Ўқув-педагогика» нашриёти, 1950. — 184 с.
34. Андреевская Н.В. Бернадский В.Н. Методика преподавания истории в семилетней школе . — Москва.: Учпедгиз, 1947. — 216 с.
35. Асқаров А. Мозийнинг холис талқини. Ўзбекистон тарихи дастури. //«Маърифат» газетаси. — Т.: 1997. 17 май.
36. Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. 5-синф ўқитувчилари учун қўлланма. — Т.: Ўқитувчи, 1994. — 222 б.
37. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. — Т.: Ўқитувчи, 2001, — 350 б.
38. Арадхана Вайдя «Translating indian miniature paintings into a time-based medium».Submitted to the Office of Graduate Studies of Texas A&M University» January, 2019.
39. Ахмедов М. Историко-теоретические основы развития средневековых архитектурных ансамблей Узбекистана. — Т.: 1996. — 150 ст.
40. Айни Л. Темуридская миниатюра и ее специфика. — Техран. — 1971. НАА, №3. — 75 с.
41. Ашрафи М. Бехзод и развитие бухарской школы миниатюры XVI века — Душанбе.: —1986. —70 с.
42. Баҳори Э. The Sixteen Century Paintig School of Bukhara. в сб. Society and Culture in the Early Modern Middle. University of Edinburgh, 1998.
43. Бобобеков Ҳ., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. 8-синф учун дарслик. — Т.: Ўқитувчи, 1994. —254 б.
44. Бобурнома. — Т.: Юлдузча, 1990. — 154 б.
45. Бобурнома. — Т.: Ўқитувчи, 2002. — 316 б.
46. Бобурнома. — Т.: Ўқитувчи, 2008. — 400 б.
47. Булатов С. Ранглар тилсими. — Тошкент: Тафаккур, 2004. —№ 1. — 117б.
48. Бўронов Б.О. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Бухоро турар-жой меъморчилигида нақш санъати. — Т.: 2004. — 19 б.

49. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. – М.: 1968. – 434 с.
50. Вопросы истории, теории методики преподавания изобразительного искусства. – М.: 1980. – 156 ст.
51. Гиттас И.В. Тарихда бошланғич таълим методикаси. – Т.: Ўздавнашриёт, 1947. – 142 б.
52. Гильманова Н. Темурийлар ва Бобурийлар даври миниатюраларида меъморий иншоотларнинг тасвирланиши.
53. Гюль. Э.Ф. Проблема этнокультурных взаимодействий в античном и средневековом искусстве Узбекистане. Автореф. – Т.: 2002. – 26 с.
54. Дарменов Ж.А. Теория и методика изучения национального искусства в художественно-графических факультетах педагогических вузов. Автореф. Дисс. канд. пед наук – Т.: 2006. – 24 с.
55. Джумаев К.Д. Бухарская традиционная вышивка конца XIX начала XX века. Автореф. Канд. искусствоведения – Т.: 2003. – 28 с.
56. Дониёров А. Ўзбекистонда тарих таълимини ташкил қилишнинг баъзи жиҳатлари. // Халқ таълими. – Т.: 2001. – № 3. – 12 б.
57. Жумабоев Ф.Б. Ўзбекистон халқлари тарихи: кечки сменили ёшлар мактабларининг 7-11 синфлари учун ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
58. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Т., Маънавият, 2008. – 63 б.
59. Заотов И.А. Изобразительное и декоративно-прикладное искусство Крымских татар XX в. – Т.: 2001. – 170 с.
60. Зиганшина Н.А. Искусство книги Узбекистана. – Т.: 1977. – 140 с.
61. Зиёев Т.Н. Педагогические проблемы краеведческих материалов на уроках истории СССР. 7-10 классы. – Душанбе.: 1991. – 162 с.

62. Зокиров. И. Таълим жараёнига янги педагогик технологияларни татбиқ этишнинг назарий амалий асослари. пед. фан. номзоди. дисс. Автореф. – Т.: 2005. – 40 б.
63. Зоҳидов П. Темур даврининг меъморий қаҳкашонӣ. тар. фан. номзоди. дисс Автореф. – Тошкент. Шарқ. 1996. – 24 б.
64. Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари. Қ.2. – Т.: Меҳнат, 1996. – 65 б.
65. Иброҳимов А. Бобурнома – буюк асар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 80 б.
66. Каримов Р. «Давлат таълим стандартининг амалиётга жорий этишнинг ташкилий-методик вазифалари». // Халқ таълими. – Т.: 2001. №1. –22 б.
67. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ қаби муқаддасдир. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. –173 б.
68. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999. –184 б.
69. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ, 1998. – 29 б.
70. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
71. Каримов Х. Тарихий шахс ва бадиий образ. – Т.: 1999. – 150 б.
72. Карсалова Е.В. Особенности методики изучения художественных исторических произведений в IV-VII классах средней школы.–М:1976.–180 б.
73. Казанцев И.Н. Урок в советской школе. М.: 1951. – 351 с.
74. Коровкин Ф.П. Запорожец Н.И. 5 – 6-синфларда қадимги дунё ва ўрта асрлар тарихини ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1974. – 92 б.
75. Косова Г.Р. Изобразительное искусство в преподавании истории. – Москва.: 1966. – 96 с.
76. Лависс Э. История Франции в Раннем Средневековье. – Евразия, 2018. – 578 с.

77. Лейбенгруб П. С. Методические основы обучения истории СССР в средней общеобразовательной школе. – Москва.:1982. – 120 с.

78. Лернер. И.Я. Познавательные задачи в обучении истории. – Москва.: 1968. – 170 с.

79. Лосюк П.В. Нравственное воспитание старшеклассников в процессе овладения народным декоративно-прикладным искусством. Автореф.дис. канд. наук – Москва.: 1974. – 22 с.

80. Мадаминов М.Р. Қадимий ва ўрта аср пойтахт қалъалари ва уларнинг қурилиш тарихи. – Нукус.: 2006. – 80 б.

81. Мадраимов. А. XVI аср охири XVII аср бошларида тарихий асарларга ишланган Ҳиндистон миниатюралари («Бобурнома» миниатюралари). – Т.: 1979. – 56 б.

82. Мадраимов. А. Темурий ва Бобурийлар даври маданияти, китобат ва рангтасвир санъат тарихига чизгилар. – Т.: «San'at» журнали. 2015. – 51 б.

83. Матжанов С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар // Ўқув қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 98 б.

84. Маҳкамов С.Т. Тарих таълимида курслараро узвийликни таъминлашнинг дидактик асослари. (7-синф тарих мисолида). пед. фан. номзоди. дисс. Автореф. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – 26 б.

85. Маҳкамов С. Ўзбекистон тарихи курсида маданий меросни ўрганиш масалалари. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: Чўлпон. 2006. – 32 б.

86. Маҳкамов С. Тарих дарсларидаги курслараро алоқа воситасида таълим узвийлигини таъминлаш йўллари. // Узлуксиз таълим. – Т.: 2002. № 3. – 27 б.

87. Маҳкамов С., Бултакова М. Тарихни ўрганишда қўшимча манбалардан фойдаланиш услублари. // Таълим тараққиёти. ХТВнинг ахборотнома журнали. – Т.: 2001. – № 3-4 (12-13). – 85-90 б.

88. Мария Ансари, Фаржад Фаиз, Амна Ансари «History of Persian Miniature painting through Herat School of Miniature» University College of Art and Design, The Islamia University

Bahawalpur Pakistan, College of Art and Design, Panjab University
Lahore Pakistan April 2015. www.ijsrp.org

89. Маршак Б.И., Симс Е.Е., Грыб, Е.Ж. (2002). Peerless Images: Persian Painting and its Sources. Iranian Studies, 37(3), pp. 552-556.

90. Махкамов С.Т. Тарих таълимида курслараро узвийликни таъминлашнинг дидактик асослари. (7-синф тарих мисолида). – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 26 б.

91. Минавваров А.Қ. Педагогика. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 61 б.

92. Мирзаев И. Бобур маърифати. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 11 б.

93. Мурзаев В.С. Тарих ўқитишда синф доскасига солинадиган расмлар. // Ўқитувчилар учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, – 1952. – 59 б.

94. Мусурмонов Р. Тажриба-синов натижаларини таҳлил қилишнинг илмий-услубий жиҳатлари ҳақида. // Узлуксиз таълим. – Т.: 2006. – № 4.–52 б.

95. Муҳаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи. 7-синф ўқитувчилари учун қўлланма. – Т.: Шарқ, 2009. – 290 б.

96. Муҳаммаджонов А., Усмонов Қ. Ўзбекистон тарихи. – Т.: 2005. – 105 б.

97. Муҳаммаджонов А., Усмонов Қ. Ўзбекистон тарихи. (Милоднинг V асридан XVI аср бошларигача). – Т.: 2005. – 352 б.

98. Муҳаммадалиева Н. Тарихий бадий образ воситасида ўқувчиларда тарихий тафаккурни шакллантириш.// Халқ таълими. – Т.: 2005. – №5. 63-66 б.

99. Муқминова Р. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. 7-синф учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 251 б.

100. Мулладжонова Р.А. Туркистонда миллий озодлик ҳаракатлари тарихини ўқитишнинг методик асослари. (XIX аср иккинчи ярми –XX аср бошлари) –Т.: 2017. – 36 б.

101. Мўминова Н, Файзуллаев С. Тизимлар назариясининг илмий, амалий ва методологик аҳамияти. – Т.: ТАТУ, 2004. – 100 б.

102. Мўминов Н. ва бошқалар. Тизимлар назариясининг илмий-амалий ва методологик аҳамияти. – Т.: ТАТУ, 2004. – 216 б.

103. Низомиддин Шомий. Зафарнома. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – 256б.

- 104.Никифаров. Д.Н. Наглядность в преподавании истории древнего мира и средних веков. – Москва.: 1965. – 170 с.
- 105.Никифаров Д.Н. Альбом по истории культуры средних веков. – Москва.: 1959. – 120 с.
- 106.Ойдинов Н. Ўзбекистон тасвирий санъати тарихидан лавҳалар. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 96 б.
- 107.Олломурадов Д. Тарих ўқитиш санъати. // Ўқитувчилар газетаси. –Т.: 1983. – 2 май.
- 108.Оконь В. Основы проблемного обучения. Пер. с польск. – Москва.: «Просвещение», – 208 с.
- 109.Пугаченкова Г. Среднеазиатские миниатюры. – Т.: Главная редакция энциклопедии, 1954. – 35 с.
- 110.Рахимов Ж. Ўқувчиларда ватанпарварлик руҳини тарбиялашда тарихий ўлкашунослик манбалардан фойдаланишнинг педагогик асослари. – Т.: 1996. – 151 б.
- 111.Ремеев Н.М. Ёшларни ҳаёт ҳақиқатлари асосида тарбиялаш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – 160 б.
- 112.Ремеев Н.М. Ўзбекистон умумий таълим мактабларида тарих ўқитиш муаммолари. – Т.: 1991. – 162 б.
- 113.Ремпель Л. Искусство среднего востока. – Москва.:1978.– 404 с.
- 114.Рустамов М. Ўзбекистон тарихини ўқитишда бадиий адабиётлардан фойдаланиш. – Т.: Ўзбекистон, 1990. – 200 б.
- 115.Сайдахмедов Н.С. Янги педагогик технология моҳияти // «Халқ таълими». – Т.: 1999. – №1. – 102 б.
- 116.Сайдахмедов Н.С. Педагогика фанининг методологияси // «Халқ таълими». – Т.: 2000. –№1. – 34-38 б.
- 117.Саъдиев А.С. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 180 б.
- 118.Саъдиев А. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 180 б.
119. Самарин А.Ю. Секция по особо ценным документам и редким книгам. Информационный бюллетень РБА, 2016 № 78, – 60-61 с.

- 120.Смирнов С.А. Педагогические теории, системы технологии. М.: Академия, 2000. – 512 с.
- 121.Стрежев.А.И. Методика преподавания истории. –М.: 1964. – 260 б.
- 122.Сулаймонов. А. Ўзбекистон тарихини ўрганиш жараёнида миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш // «Халқ таълими» журнали. Т.: 2006. – № 5-сон. – 105-112 б.
- 123.Сулаймонов К., Қодиров Э. Тарих ўқитишдаги муаммолар. // Халқ таълими журнали – Т.: 1992. – № 6-7 сон. 112 б.
- 124.Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения. В трех томах.–Москва.: 1979. – 197 с.
- 125.Тарасов К.Л, Мороковский Л.С. Ғарбий Европанинг IV-XVIII асрлардаги ҳаётига доир маданий-тарихий манзаралар – Т.: Давлат нашриёти. – 166 б.
- 126.Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Т.: ЎзРФА Тарих институти, 1996. – 200 б.
- 127.Толипов Ф. Дарслик мукаммал бўлсин (7-8 синфлар учун). // Мулоқот. –Т.: 1995. № 5 – 6. 69-75 б.
- 128.Тошпўлатов Т., Ғаффаров Я. Тарих ўқитиш методикаси. – Т.: Университет, 1999. – 57 б.
- 129.Турсунов И., Маҳкамов С. Тарих таълимида узвийлик ва узлуксизлик муаммолари // Узлуксиз таълим. – Т.: 2001. – №.2. – 65-75 б.
- 130.Тюляев.С.И. Искусство Индии. – М.: 1988. – 344 с.
- 131.Усмонов Қ., Жўраев У., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи. 8-синф. –Т.: 2014. –157 б.
- 132.Ушинский К.Д. Проблемы педагогики. – М.: 2002. – 125 с.
- 133.Файзулина С. Ўқувчи-ёшларнинг эстетик тарбияси. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – 120 б.
- 134.Фатхуллаев Р.С. XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистон амалий-безак санъатидаги тасвирий мавзулар. – Т.: 2000. 170 б.
- 135.Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Мовароуннаҳр воқеалари. 1360-1370. –Т.: Камалак, 1994. – 400 б.

136.Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Т.: Шарқ, 1997. – 410 б.

137.Шоназаров Қ.Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларининг тарихий тафаккурини шакллантириш. Пед.Фан. номзоди дис.. Автореф. – Т.: 2000. – 28 б.

138.Шоназаров Қ. Ўқувчиларда миллий тарихга муносабатини шакллантиришнинг назарий масалалари. // Узлуксиз таълим. – Т.: 2004. – №3.

139.Шоназаров Қ.Р. Тарих дарсларида муаммоли таълим ва муаммоли вазият // Халқ таълими. – Т.: 1998. –№5.– 41-44 б.

140.Қудратуллаев Х. Тасвирда ақл идроки мужассам. // Моҳият. –Т.: 2006. 16 июнь.

141.Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Н., Маматкулова Р. Педагогика. – Т.: ЎзМУ ўқув босмахонаси, 2005. – 110 б.

142.Ғаффарова Ш., Ўринова М. Тарих фанини ўрганишда пед. амалиётнинг аҳамияти. // Узлуксиз таълим, – Т.: 2003. – № 3. – 47 б.

143.Ғаффаров Я. Ўзбекистон халқлари тарихини ўқитиш усуллари. – Т.: Университет, 1996. – 47 б.

144.Ғаффаров Я.,Тошпўлатов Т. Тарих ўқитиш методикаси (бакалаврият талабалари учун ўқув-методик қўлланма). – Т.: Университет, 2002. – 192 б.

145.Хакимов А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства Маверауннахра IV-XIII вв. Дисс. канд. искусствоведения. – Т.: 1974. – 152 б.

146.Ясуси Иноуэ «Записки о Западном крае» – издана при поддержке японского фонда. – Ташкент: Art Press, 2010. – 184 р. – Иноуэ Ясуси путешествовал по Средней Азии в 1965 и 1968 гг. – На рус. яз. - ISBN 978-9943-00-551-8.

147.Ходжаев Б.Х. Умумтаълим мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни модернизациялашга дидактик таъминот воситасида ривожлантириш. Пед. фан. доктори. дисс. – Т.: 2016. – 152 б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ТАЪЛИМИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА МИНИАТЮРА САНЪАТИ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	4
1.1. Ўзбекистон тарихи фанини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш муаммосининг педагогик назария ва таълим амалиётидаги ҳолатининг таҳлили.....	22
1.2. Ўзбекистон тарихи фанини ўқитиш самарадорлигини оширишда тарихий мавзудаги миниатюра санъатига оид материаллар таҳлили..	
II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ ЎҚИТИШДА МИНИАТЮРА САНЪАТИ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАШКИЛИЙ – ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ.....	34
2.1. Ўзбекистон тарихини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг педагогик асослари.....	34
2.2. Ўзбекистон тарихини ўқитишда миниатюра санъати асарларидан фойдаланишнинг мазмуни, методикаси ва дидактик имкониятлари.....	57
III БОБ. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ ЎҚИТИШДА ТАРИХИЙ МИНИАТЮРА САНЪАТИ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК САМАРАДОРЛИГИНИНГ ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ТАДҚИҚИ.....	77
3.1. Ўзбекистон тарихини ўқитишда тарихий миниатюра санъати асарларидан фойдаланиш юзасидан тажриба-синов ишларининг мазмуни ва методикаси.....	77
3.2. Педагогик тажриба-синов ишларининг натижаси	92
Хулоса.....	102
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати.....	107

С.А.Ҳайдаров

**“ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МИНИАТЮРА САНЪАТИ: ТАРИХИ
ВА ТАРАҚҚИЁТИ”**

(монография)

Наш лиц. АIN№ 276, 15.06.2015
Босишга рухсат этилди: 16.12.2021 йил
Бичими 60x84 1/16. «Times New Roman»
гарнитуроюда рақамли босма усулда чоп этилди.
Шартли босма табоғи 7.4. Адади 100. Буюртма № 22-12
Тел: (99) 832 99 79; (97) 815 44 54
“LESSON PRESS” МЧЖ нашриёти,
100071, Тошкент, Камолон кўчаси, 13.
«IMPRESS MEDIA» МЧЖ босмахоунасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Қушбеги кўчаси, 6-уй.